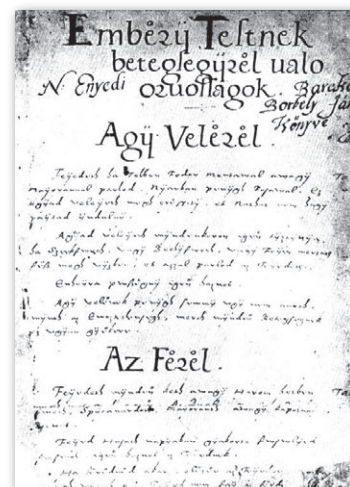

PÉLDÁK

árpa 'szembetegség', béka 'daganat', bibircsó, böffent, cella 'sejt', csap 'végbélkúp', evesség 'genyenyedtség', farkashályog, flegma 'nyúlós nedv az emberi testben', fulladozik, gargalizál, gémbere-dik, hány, húgyik, íz 'izület, ideg', izzaszt, klistély 'beöntés', korog, kordul, köp, lebeny, mása 'méhlepény', melankólia, múmia, ópium, palackféreg, pattanás, purgál 'tisztít, meghajt', rottyog 'a széklet ürítése közben jellegzetes hangot ad', sömör, szoptatós, süketedik, szirup, turha 'takony, nyálka' stb.

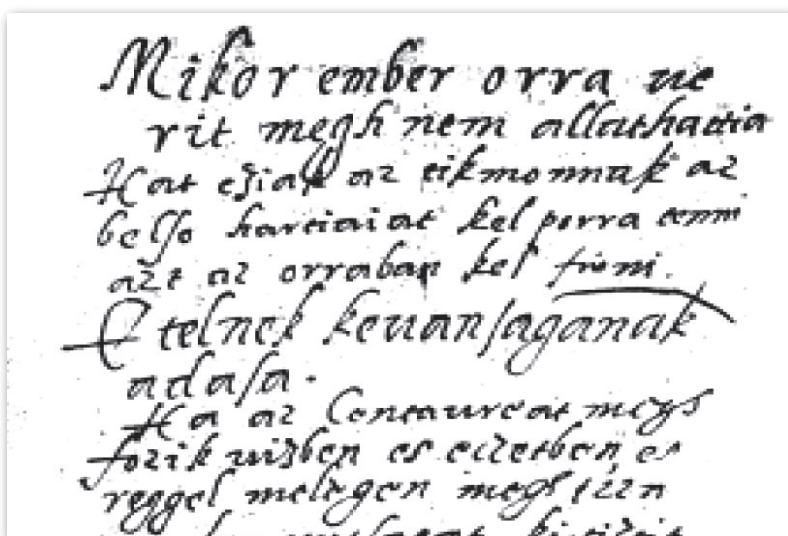
3. ábra. A XVI. századi orvosi könyv (OrvK.) Varjas-féle kiadásának borítója

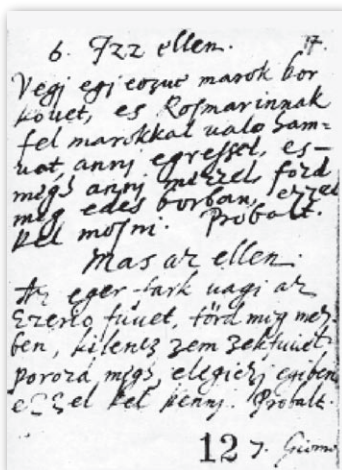
4. ábra. Részlet a XVI. századi orvosi könyvből

A XVII. században már sok kéziratos orvosságos és receptkönyv keletkezett. Ezek közül Radvánszky Béla gyűjtéséből Hoffmann Gizella 15 munkát jelentetett meg. Ezek a következők:

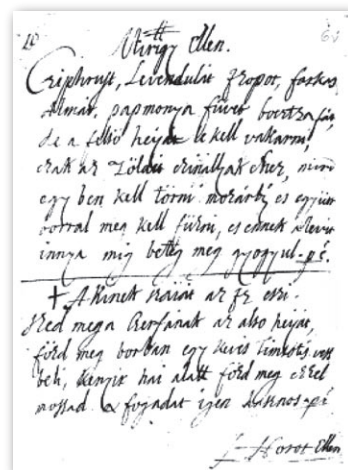
Medicinae Variæ. Melus Péter Herbariumához kötött recipék (5. ábra). 1603 k. (Hoffmann Gizella szerk. 1989: 12–52) ■ Máriássy János: Egy néhány rendbeli lóorvosságok és más orvosságok. 1614–1635 k. (i. m. 53–75) ■ Török János: Orvskönyv. Lovak orvoslása. 1619 e. (i. m. 77–171) ■ Szentgyörgyi János: Testi orvosságok könyve (6. ábra). 1619 e. (i. m. 173–210) ■ Váradi Vásárhelyi István: Kis patika (7. ábra). 1628 (i. m. 211–25) ■ Házi patika (8. ábra). 1663 k. (i. m. 227–46) ■ Orvosságos könyvecske. 1665 k. (i. m. 247–66) ■ Révay István: Próbálós bizonyos orvosságok. 1662. Pekler György másolatában. 1693 (i. m. 267–94) ■ Újhelyi István: Orvosságos könyv Apafi Anna számára. 1677 (i. m. 295–334) ■ Próbált orvosságok. 1684 (i. m. 335–9) ■ Becskerekéi Váradi Szabó György: Medicusi és borbélyi mesterség. 1698–1703 (i. m. 341–434) ■ Gyógyszerek I. XVII. sz. (i. m. 435–45); Gyógyszerek II. XVII. sz. (i. m. 447–58) ■ Orvosságoknak rendszedése. XVII. sz. (i. m. 459–72) ■ Orvskönyv némely füveknek hasznáról. XVII. sz. (i. m. 473–96) ■ Megpróbált dolgok. 1607–1758 (i. m. 497–502).

6. ábra. Részlet Szentgyörgyi János Testi orvosságok könyve című munkájából (1619 e.)

7. ábra. Részlet Váradi Vásárhelyi István Kis patika című kéziratos munkájából

8. ábra. Részlet a Házi patika (1663 k.) című kéziratos munkából

Nyomatott füveskönyvek a XVII. században: Lippay János: Pozsonyi kert (1664), Felvinczi György: De conservanda (1694). Forrásként felhasználható Cseh Mártonnak a Lovak orvosságos könyvecskéje (1656) című munkája is.

Nagy jelentőségű a XVII. században Szenczi Molnár Albert szótára (1604), Apáczai Csere János Magyar Encyclopaediája (1653), valamint Pápai Páriz Ferenc Pax Corporisa (1690) és Latin-magyar, magyar-latin szótára (1718), s igen tanulságos Comenius Orbis pictus című iskolai tankönyve is (1675, 1685).

MILYEN JELLEGŰ SZAVAKAT TEKINTHETÜNK A RÉGI MAGYAR ORVOSI NYELV SZÓKINCSENEK?

Első pillanatban furcsának tűnhet ez a kérdés, de érthetővé válik, ha megnézzük a régi magyar orvoslás helyzetét.

A kutatások szerint a XVI–XVII. századig nagyon kevés volt hazánkban az akadémiát, egyetemet végzett orvos, s ezek is vagy külföldi, vagy külföldön tanult magyar orvosok voltak. Az orvosi feladatokat nagyrészt a *füvesek* vagy *füjesek*, *tudós asszonyok*, *javasasszonyok*, *bábák* látták el, akik a betegek gyógyításához és a varázsláshoz használatos gyökereket és orvosi növényeket gyűjtögettek. A gyógyító munkában részt vettek még különféle kuruzslók is. Ezek egy része vándorló (gyakran külföldi) kuruzsló volt, ilyenek voltak például az *olejkárok* (azaz az olajokat, balszamokat árusítók), a *sérvmetszők*, a *borbélyok*, a *vándorsebészek* (9–10. ábra), a *csontraók*, a *szemoperálók*, sőt a *hóhérok* is, akiknek a köznép gyógyító képességet tulajdonított.

A magyar orvoslásnak volt tehát egy tudós, akadémiát végzett, orvosok által művelt ága. Ennek az orvostudománynak a nyelve kezdetben a latin volt. Volt azonban egy népi ága is, amely tünetnani észrevétel, tapasztalaton alapuló magyar kifejezéseket (gyakran körülírással kifejezéseket) használt. A kétféle orvoslás és a kétféle orvosi nyelv azonban nem vált el élesen egymástól, inkább valami sajátos egymásra rétegződés jellemezte ezt a két típust. A külföldön beszerzett könyvekbe beírták például a népi gyógymódokat, vagy az OrvK., amely az orvoslás tudományának szakszerű összefoglalása, s amelynek szerzője gyakran hivatkozik híres külföldi orvosokra, felvette munkájába a népi gyógyítás módszereit, sőt a népi babonákat is. S fordítva: a papok, a bábák, a nemesi udvarházak asszonyai, akik gyakran foglalkoztak gyógyítással, a népi módszereken kívül sok mindent ellestek az udvarházakban megforduló orvosoktól.

Mindebből az következett, hogy az orvosi munkák nagy része igen vegyes összetevőjű gyógymódokat és gyógyszereket tartalmazott. A gyógyszerek alkotóelemei között sok volt például a gyógynövény. Még különösebb azonban az, hogy az úgynevezett gyógyszerek között az orvosi könyvek felsoroltak a ház körül található mindenféle növényt, folyadékot, ásványt stb.

PÉLDÁK

ecet, fahéj, fokhagyma, gyanta, gyöngy, faolaj, kapor, kéneső 'higany', mák, méz, mustár, oltatlan mész, sör, petróleum, puska-por, rézgálic, salétrom, szappan, szurok, téglá, tojás, tej, vörös bor, vörös kréta, vaspor, üvegpör stb.

Melius Juhász Péter Herbáriumához kötött recipék (1603 k.): *Okadas ellen. Az szitalt tegla port föld megk mezben, es kend egy kis pogaczany czepüre s-kösd az köldökere* (Hoffmann 1989: 51).

9. ábra. Vásári foghúzó [1.] Jan Lingelbach (1622–1674) Fogász című festménye

10. ábra. Vásári foghúzó [2.] Jan Victor (1620–1676) Fogász című festménye

Házi Patika (1663 k.): *Turos lábak ellen. Végy mizet, eczetet, timsot, fenyü magot, szurkot, tikmony szikit [‘tojás sárgáját’], azt kell közben keverni, vagy erőssen meg főzni. Annak utána eleven kényesöt [‘higanyt’] kell közben vetni, es az után össze kell törni, rea borítani, es meg gyógyittya* (Hoffmann 1989: 235).

Beckereki Váradi Szabó György: *Medicusi és borbélyi mesterség (1698–1703): Torokfájástól való jó. Kovászt, eczetet, fokhagymát törd össze, kösd az torkára* (Hoffmann 1989: 371).

Vagy: gyakori volt a régi magyar gyógyító eljárásban állati eredetű „gyógyszerek” alkalmazása is.

PÉLDÁK | *bárány faggya, béka epéje, csiga teknője, csuka álla és foga, eb vére, erdei kecske epéje, farkas tüdeje, földi giliszta porrá törve, lúdzsír, fehér ebnek porrá tört feje, légy, lócsont, menyhal mája, ökör szarva, piócapor stb.*

Az állati eredetű gyógyszerek előállításuk olykor különös kegyetlenséget kívánt meg.

PÉLDÁK | Melius Péter Herbáriumához kötött recipék (1603 k.):
[Haliogh ellen.] *Az hollot fogd meg es főuel botsasd az vizben, es addigh ki ne vedd onnet, az migh megh nem fulad, az epeiet osztan ved ki, egy egy czeppet botsas az szemeben benne regel reggel es le hasittja az haliogot, auagy mentül hertelem halallal ölheted megh, ugy öld megh az hollot, mert ha eszeben veheti, hagi megh ölik, az epejet megh emiszi, s nem talasz benne* (Hoffmann 1989: 16).

[Korsaghrul.] *Az kis kutja kölyköt ember szakasza kette, s-az epeiet vegie ki, s-aszolja meg es igia megh egy pohár hidegh borban mikor szinte reja fut a niavalia* (Hoffmann 1989: 30).

[Ver hasrul.] *Az eleuen rakot megh kell törni, es eczettel öszue kell csinálni, megh kel szürni, megh kel innya adni* (Hoffmann 1989: 37).

Újhelyi István: *Orvosságos könyv (1677):*

[Rettegés ellen.] *Eleven vakondoknak az szívét ki kell venni, meg kell szárasztani, törni, s egy késhegyin pivenka avagy gyöngyvirágvízben kell benne innya adni* (Hoffmann 1989: 300).

Előszóval alkalmazták gyógyszerként az emberi és az állati test termékeit is, például a vizeletet, a székletet, a tejet, a taknyot, a hájat, a méhlepényt stb. Általában az úgynevezett ganéaterápiának már az ókortól kezdve nagy hagyománya volt. A magyar munkákban például ilyen ganék fordulnak elő:

PÉLDÁK | *disznószar, ebgané, fecske ganéja, gólya ganéja, kecskeszar, lógané, macskaszar, meleg lószar, tehéngané, tyúkszar stb.*

Melius Péter Herbáriumához kötött recipék (1603 k.):

[Torok gyk ellen.] *Az feier ebszart föld mezben, es ted kender czeppure, es heuen kösd az torkara, egy kis bor legien benne* (Hoffmann 1989: 17).

Török János: *Orvoskönyv. Lovak orvoslása (1619 e.):*

(Verős szömről. *Az azoni embörnek teyet, es az tikmonnak feieret (‘tojásfehérjét’), es rosa olayt elegicz ösze, azzal kennied, megh giogiul* (Hoffmann 1989: 152).

Beckereki Váradi Szabó György: *Medicusi és borbélyi mesterség (1698–1703): Ugyan szemölcsről. Az tehen mikor egyszer-smind ganélik, húgyik, azt az húgyos ganét vedd fel, kenjed avval gyakorta, elvész rólad mind; probatum est* (Hoffmann 1989: 356).

A felsorolt összetevőkből számtalan módon állították elő a korabeli gyógyszereket: *áztatással, egybecsinálással, elegyítéssel, facsarással, főzéssel, habarással, rongyolással* összetöréssel, paszirozással, *megrontással* megtöréssel, *metéléssel, morzsolással, poshasztással* érjesztéssel, *timporálással* keveréssel, *párlással, roshasztással* párolással, *puhítással, megroggyantással, röstöléssel* piritással, *sütéssel, szítálással, szűréssel, töréssel* stb.

Az elmondottakat figyelembe véve úgy tűnik, hogy jogos a korábban feltett kérdés, hogy mi is tartozik a régi magyar orvosi nyelv szakszókincsébe.

Szakszókincs; testrészt-, testnedv- és zsigernevek; betegség- és tünetnevek; gyógyítással, gyógyulással kapcsolatos kifejezések.

Úgy tűnik, hogy tudomásul véve a régi orvosi irodalom sokszínűségét, helyesebb az orvosi szakszókincs szavai közé csak a terminusokat, az állandó elemeket, tehát a testrészt- és zsigerneveket, a nedvek neveit, a betegség- és tünetneveket, valamint a gyógyítással és a gyógyulással kapcsolatos kifejezéseket felvenni.

Persze több betegségnek, tünetnek vagy gyógyító eljárásnak abban az időben nem volt még neve, ezért csak körülírással utaltak rájuk, például: *ha mely szüm este vagy éjjel jól lát, de délben avagy nappal keveset* (OrvK. 89); *beteg hátuljában bocsátó purgáló orvosság* 'beöntés' (Szeneci Molnár Albert Latin-magyar szótára; l. Clyster); *Vékony, de erős hártya, ki a' hasban az több bélt befödi és körül fogja* 'hashártya' (i. m., l. Peritonaeum); *magzatbefedő hártyák* 'magzataburok' (Apáczai Csere János: Magyar Encyclopaedia 235); *imon való húsok...* (egerecskék) 'izmok' (i. m. 232, 243); *a' tüdő sok hólyagos lyukai* 'hörgők' (Pápai Páriz Ferenc: Pax Corporis 107) stb.

A ma is használatos testrészneveken kívül, mint *ajak, áll, arasz, bőr, epe, ér, far, fog* stb., voltak olyan elnevezések is, amelyek vagy teljesen eltűntek nyelvünkől, vagy nyelvjárási szintre szorultak.

PÉLDÁK | *ábráz* 'ábrázat', *Ádám almája* 'ádámcsutka', *agykér* 'agykéreg', *álltetem* 'állkapocs', *árva hús* 'izom', *bakfog, bilis* 'epe', *bötök* 'csomós ízület', *fiókcsont* 'kulcscsont', *magló hólyagocska* 'ondóhólyag', *mása* 'méhlepény, magzataburok', *mátra* 'méh', *öregbél* 'vastagbél', *pecsenye, pecsenyés hús* 'izom', *remese* 'végbél', *seggvéghurka, véghurka* 'végbél', *vakszem* 'halánték'.

A testrésznevekhez hasonlóan a ma is használatos betegség- és tünetneveken kívül, mint *csomó, fekély, hályog, orbánc, nátha* stb. ugyancsak használatosak voltak a ma már számunkra ismeretlen következő elnevezések is:

PÉLDÁK | *aréna* 'vesekőbetegség', *evesség* 'gennyedtség', *fene* 'rák, fekély', *férges fog* 'szuvas fog', *folyosó* 'orbánc, övsömör', *francu* 'vérbaj, nemi betegség', *gyomornak nyersessége* 'gyomorsavhiány', *hagymáz* 'tifusz, magas lázzal járó betegség', *izgága* (eredetileg) 'gyomorégés', *meredők* 'izomgörcs, merevgörcs', *menyülés* 'ficam', *súly* 'polip, aranyér', *rebégés* 'da-dogás', *raszt* 'lépduzzanat', *tökösülés* 'heresérv', *tur* 'fekély'.

A régi orvosi nyelvben a betegség keletkezését, kifejlődését és meggyógyulását igen változatosan fejezték ki:

PÉLDÁK | [az embert] *elüti a kórság, reája fut a nyavaly*; [a daganat] *meghegyesül* 'megérik'; [a beteg] *könnyebbül, lábad, jobbul, megvigaszik* 'meggyógyul'; [a betegséget, kórt] *megállatja, elüzi, lecsendesíti, megenyhíti, megvigasztalja* 'gyógyítja', *meghúvósít, kivonsza, megállatja* 'megállítja' [a gyógyszer vagy a gyógymód]; [a betegség] *gonoszra fordul, megnehezedik, meghat* 'megfertőz, elhatalmazik'; [a daganatot] *meleglyátja* [a gyógyszer vagy a gyógymód]; [a gyógyszer, gyógymód] *operál* 'hat, kifakaszt (pl. kelést)'; [egy testrészt] *dagad, gyullad, megvész, megszakad, kimenyül, megasz, megbántódik, megcsügged, megszakad* stb.

A betegségekre a gyógyszereket különféle formában használták. Volt *csap* 'kúp', *flastrom, ír, kenet, kötés, liktárium, pilula, pogácsa, por*. A gyógyszeres kezelésen kívül egyéb orvosi gyógymódok is közzismertek voltak, például *ivó- és fürdőkúrák, érvágás* (11. ábra), *gőzferedő, purgálás, köpölyözés* (12. ábra), *sütögetés, dörzsölés, kenés, páras izzasztás, füstölés, a sebek kivágása* stb.

11. ábra. Érvágás (illusztráció Avicenna A medicina kánonja című munkájának egy középkori fordításához)

12. ábra. Köpölyözés

A RÉGI MAGYAR ORVOSI SZAKSZÓKINC S EREDETE

A régi orvosi szaknyelv szóanyaga különféle eredetű. Vannak közöttük finnugor eredetűek, s vannak jövevényszavak (alán, szláv, török, latin, német jövevényszók), s vannak képzett szavak, összetett szavak, hangutánzással és hangulatfestéssel keletkezett szavak.

A betegségnevek közül néhány a sámánisztikus világméretet őrzi, ilyen a

PÉLDÁK | *hideglelés* *lel* 'talál, beteggé tesz' része; a *hagymáz* (*hagy* 'ördög, alvilág, szellem' + *máz* 'betegség'); a *téboly*, amely valószínűleg a léleknek az agyból való eltévedésére utal (Büky 1988: 232); sőt az *íz* is (erről l. később!).

A sámánizmustól független, primitív tünettani észrevételen, tapasztalaton alapuló orvosi vonatkozású finnugor eredetű szavak még az

PÉLDÁK | *árt, aszik, csomó, fáj, fekély, fene, hályog, hány, hólyag ~ hupolyag, hulla, kel, kerge, meleg, nyilallik, rág* 'rág, fájdalmat okoz', *sovány, süly* 'keléssel, váladékos duzzanattal járó betegség', *száraz* (betegségnév), *szúr, vásik* (Büky i. h. 233).

A korai orvosi szaknyelv körébe vonható szavak között vannak jövevényszavak is. Ezek kisebb része honfoglalás előtti, nagyobb része honfoglalás utáni jövevényszó.

PÉLDÁK | Török jövevényszó például a *boka* (Bárczi 1963: 45), *borda, csipa* (TESz.), *gyomor, iker, kanyaró, kar, köldök, nyak* (Bárczi i. m. 45, 47), *sár* (TESz.), *szakáll, szeplő, szirt* 'nyakszirt', *térd* (Bárczi i. m. 45, 47). Alán jövevényszó a *méreg* (i. m. 48). Szláv jövevényszó a *bába* (TESz.), *csömör, gennyedt* (Bárczi i. m. 119, 269), *giliszta, garat, golyva, görcs* (TESz.), *iromba* (eredeti jelentése 'foltos'; Bárczi i. m. 119), *izgága* (eredetileg 'gyomorégés'; i. m. 269), *kór* 'betegség', *lapocka, méh* (szerv; Bárczi i. m. 119), *nátha* (i. m. 269), *nyavalya* (i. m. 269), *orbánc* (i. m. 269), *ragya* (i. m. 119), *tur* 'fekély' (TESz.), *varázsolni, zömök* (Bárczi i. m. 119), *zsába* (i. m. 269). Latin jövevényszavak: *aréna* 'vesekőbetegség' (TESz.), *balsam* (Bárczi i. m. 121), *diéta* (i. m. 267), *doktor* (i. m. 121), *flastrom* (i. m. 267), *flegma* 'nyúlós nedv az emberi testben' (TESz.), *gargarizálni, kolera, kólíka, kúra* (Bárczi i. m. 267), *patika* (i. m. 121), *pestis, pirula* (i. m. 267), *salétrom* (i. m. 125) stb. Német jövevényszó: *csúz* (TESz.), *istáp* 'bot' (ebből keletkezett az *istápolni*) (Bárczi i. m. 124).

Már a nyelvemlékes kor elejétől kezdve sok volt a belső szóalkotással keletkezett orvosi kifejezés, amelyek részben szóképzéssel jöttek létre, például a *gyógyít* ige a *jó* melléknévből. (Eredeti jelentése általában 'javít' volt, de ez a jelentése már a középkorban az 'egészség megjavítása'-ra szűkült.) A korai képzések közé tartozik az

PÉLDÁK | *aggság, akasztás* 'pl. a seb összeasztása', *alutlanság* 'álmatlanság', *csípés, dagadás, égés, fakad, fakadék, farcsok, farcsik* 'a gerincoszlop alsó vége', *háborodik, hályog, hasogat, kopaszság, lükög, lüktet, merevedik, nyilallik, okádás, pattanás, pecsenyesség* 'vörösség', *sebesülés, sérés* 'sebesülés', *szédeleg, szédelgés, szédül, tüzesülés, viszketés* stb.

Keletkeztek orvosi kifejezések hangutánzással, illetve hangulatfestéssel is:

PÉLDÁK | *bibircsók, bőfög, csámpás, csuklik, duzzad, ficamodik, fingik, fityma, fos, gége, hurut, lehel, lohad, pofa, puha.*

Voltak már igen korán szóösszetételek is, például az

PÉLDÁK | *agyvelő, álomhozó, aszkór, főfájás, gutaütés, hideglelés, középfog, metélőfog, őrlőfog, pokolvar* 'bélpoklosság', *szemfenék, szemfény* 'pupilla', *szemorvos, tüdőfölgülladás, véghurka* 'végbél', *vízkörság, zápfog* stb.

Szokásos volt, hogy betegségeket állatokról is elneveztek, mégpedig többnyire csúszó-mászó, könnyen sikló vagy harapós, mérges, veszélyes állatokról (pl. *béka, egér, farkas, fene, féreg, gyík, pók, rák*), amelyek mint betegségdémonok is léteztek a néphitben. Az állatnévi eredetű betegségnevek többféleképpen is keletkezettek.

Egyrészt az ősi babonás hit alapján, amely szerint az ember gyomrába és egyéb részeibe: a fülbe, az orrba, a bőrbe, a fogba – a test nyílásain át – mindenféle utálatos állat, különösen kígyó, béka, gyík, víziborjú 'pettyes göté', féreg jut be, s ott önálló életet élve elszívja az ember erejét. Ilyen betegségek:

1558: *Vizi boryút vagy bogárt ki meg itt* (Mel.: Herb. Index); Mel.: Herb. rec. 1603 k.: *Gikrol, az kiben gik vagion* (Hoffmann 1989: 14); i. m.: *Kegio vagy egieb feregh az kiben vagion* (Hoffmann 1989: 33); i. m.: *Beka az kyben volna* (Hoffmann 1989: 37); i. m.: *Az mely emberben feregh vagion* (Hoffmann 1989: 48); 1577: *Fwlben valo Feregrél* (OrvK. I. 69b) stb.

A csúszómászók emberbe jutásáról s az emberben való élősködéséről való elképzelés nem csupán a babonás néphitben élt. Már Galenus görög származású római orvos is, aki az orvostudomány fejlődését ezer éven át meghatározta, azt állította, hogy az emberben békák, kígyók, gyíkok, csigák stb. élhetnek (vö. Magyary-Kossa 1929/II. 107). Brunschwig, a XV. századi híres német orvos is külön fejezetben tárgyalja Buch der Chirurgia című munkájában, hogy hogyan kell a kígyót kihajtani az emberből (i. h.). Sőt az első magyar orvosi könyv is beszél *fülféreg*ről (OrvK. I. 69b–70a), *fogféreg*ről (i. m. I. 84b) és *szórféreg*ről is.

Erről az ősi hiedelemről Magyary-Kossa így ír: „Ha annak a magyarázatát keresik, hogy honnan származhatik a népnek az a hite, hogy a gyomorban kígyó, béka és más férgek élősködhetnek, és súlyos betegséget okozhatnak, akkor elsősorban az ideges gyomorhurutban vagy más gyomor- és bélbajban sínylődő ember illúziójára kell gondolnunk. Testi bajainknak eredendő okát [...] csak a legkritkább esetben sikerül megállapítanunk; rendesen tévedünk benne. Lélektanilag azonban könnyen érthető, hogy mindenképpen igyekszünk kideríteni azt az első reális okot, mely a bajt szerezte, hogy alkalomadtán, újra felvetődése esetén elkerülhessük. Ha pedig ez (mint rendesen) nem sikerül, akkor az intelligens ember mindenféle érzéki illúziókhoz, a nép fia pedig azonkívül rossz szellemek befolyásához, szemmel veréshez, boszorkányokhoz, rontókhöz stb. fordul, s ezek befolyásának tulajdonítja a betegség keletkezését. A rögzött, régi gyomor- és bélbajok alkalmi okát sok esetben az orvos sem tudja megállapítani, s így nem csodálkozhatunk azon, hogy a nép abban az illúzióban keresi a betegség okát, hogy alvó, öntudatlan állapotában, a mezőn vagy erdőben heverve bújt belé a kígyó” (Magyary-Kossa i. m. 106).

Melius Herbáriumában a növények betegségekre gyakorolt hatásának leírásakor gyakran van utalás arra, hogy egyes növények alkalmasak a csúszómászók és kétéltűek kiűzésére:

Mérges állatot az emberben meg ol (Mel.: Herb. Index); *Ha [...] Vizi boriút Bekát meg ittál ki vetteti* (i. m. 115) stb.

A Medicinae variaeben (a Melius Péter Herbáriumához kötött recipékben) ilyenfajta tanácsokat találunk:

„*Gikrol, az kiben gik vagion. Eget bort igik szorgalmatosan* (Hoffmann 1989: 14); *Fülben valo feregh ellen. Ved vizet az füzfa leuelnek, es mind ket fele ürömmek az vizet öszue elegitsed, es botsasd az fülben s-megh giogiul* (Hoffmann 1989: 16); *Kegio vagy egieb feregh az kiben vagion. Az körösfanak az heiat vagy leuelet megh kel törni, borban megh kel inya adni, s-megh giogiul* (Hoffmann 1989: 33); [*Kegio az kiben volna*]. *Az eleuen kénesöt megh kell innya adni, es megh hal benne* (Hoffmann 1989: 37).

Azt a hitet, hogy emberekben és állatokban állatok élhetnek, erősíthette az a tény, hogy az emberben néha valóban előfordulhattak egyes élősködők (giliszta, tetű és galandféreg), amelyek gazdájuknak huzamosabb időn át sok kellemetlenséget, sőt súlyos betegséget is okozhattak. (A galandféregt gyakran hitték korábban az emberben élősködő kígyónak.)

Az emberben (vagy az állatban) élősködők (vagy vélt élősködők) neve gyakran vált betegségnévvé: *fülféreg*, *fogféreg*, *szórféreg*, *giliszta*, *tetű*.

A *fülféreg* ellen az OrvK. tízféle gyógymódot ajánl (i. m. 69b–70a):

Mezeth es Byka Epeyeth főz megh yo borban, had megh hwlny es töd wegben, mykor zwkzegh melegych megh, es abban bocyas az fwlben.

Tykmony feyeyereth [!] elegych eozwe fa olayal, Sowal, es Eczettel, törd erőssen özwe hogy legyön olyan mynth az vyz, pozto által zwrđ megh, bochyasd az ferges fwłben melegön, dugđ be es tarch benne egy oraygh. Sha mykor zöngesth hallaz az fwłben, tuggyad hogy az fergek hamar megh hálnak.

Fwz fa lewelenek, Feyer wrömnnek, Fekethe wrömnnek vöd vyzeth, elegych eozwe, tölch az fwłben.

Tehen hus pöchyönyeth mykor swtny fogz, annak az mynemw lewe chyorogh, melegön gyakorta azth tölch az fwłben, de eozwe elegyczd pözerczenek az vyzewel.

Feyer wrömnnek ky fachyart leweth, awagy Barazk fa lewelenek az leweth tölch melegön bele sky hozza az fergeketh.

Kendörth főz megh vyzben, awagy fachyard chyak az leweth ky, melegön tölch az fwłben.

Kechkenek vyeletyth melegön bocyasd az fwłben.

Fyge lewelnek ky fachyarth leweth bocyasd.

Menthanak ky fachyarth leweth, egyenlő mertekny Mezzel elegycđ eozwe, melegych megh, keth awagy három nap mulwa ebből tölch az fwłben melegön, ha ösmeröd hogy megh giogythya, lassad, Sha nem, Ehöz eos egy kewes eczetöth, vgy bocyassad melegön az fwłben.

Enhera valo embör nyalat bocyas az fwłben, smegh eoly az fergeketh ketsegnekwl.

De megemlékezik a munka a fogfőregről is:

Feyer Belend fwnek az magwath tevd az Elewen zenre, chywön annak az parayath bochyasd az fogadban (13. ábra), el vezy faydalmath, Sha ferögh lezön benne is, meg öly (i. m. I. 84b).

13. ábra. Fogfőregűzés beléndekfűstöléssel

Gyakran emlegetett betegség volt régen az *ebag* vagy *szőrféreg* is. Becskereki Várad Szabó György Medicusi és borbélyi mesterség (1698–1703) című munkájában ezt írja: „Az mely gyermeknek *ebagya* vagyon, az feredés közben mézes kenyérbéllel kell dörgölni; avagy ruhában kötött, szitált hamuval dörgöljed, tölgyfa-hamuból csináljanak párlúgot neki. Az *szőrféreg* megtaláloed vagy az mézes kenyérbélben, vagy az hamuban, és mikor az féreg kidugja az orrát, akkor az borotvával el kell borotválni az féregnek fejeket. Azért az gyermeket nincsen jobb fereszteni, mint az varadítskóró, levelestül, virágostul, főzd meg feredőben, meglátod hasznát gyakorta” (Hoffmann 1989: 364); „Az mely gyermeknek *ebagya* vagyon, avval így élj. Mert hátában, vállai között, karjaiban *szőrféreg* terem az bőr alatt, az mely megterem a minden napi feresztésben, azért csinálj ilyen feredőt: tölgyfa hammából csináljanak párlúgot, abban fereszszék. Ismét az feredés közben dörgöljék piritós kenyérrrel, de reszelt fődi tököt tégy az főredőben, melyben fereszszék az ilyen gyermeket. Akár mi okon száradjon penig az ilyen gyermek, igen hasznos fereszteni varadíts kóróból mind levelestül, virágostul főtt feredőben, avagy csak az száradt tagokat mosni véle; ezeken kül kenegessék gelyeta olajjal” (Hoffmann 1989: 374).

Pápai Páriz Ferenc Pax Corporisában ezt találjuk: „Vagyon olly nyavalyájok-is a’ Gyermeknek, mellyben eleget szopnak, észnek; de még is semmi láttattya rajtok nintsen, hanem elszáradnak, erőtlenednek, fogynak naponként. Ezt a’ Magyarok néhol *Eb Agjának* hiják. E’ nyavalya pedig esik, a’ bőr alatt termő Szőr-féregtől; melly minta’ szőr-szál olyan vékony, külömben nem is láthatni meg, hanem a’ feredőben: ha tudnillik a’ Gyermeket a’ feredés közben mézes Kenyér bélllel dörgölik; vagy pedig ruhában kötött szitált Hamuval és a’ dörgölés után a’ feredő vizét a’ hamun által-szürik, a’ ruhán, a’ kiben vagyon; megtaláloed vagy a’ hamu között, vagy a’ kenyér bélben. Az ilyen Féreg, elszíván a’ tápláló nedvességet, nem lehet, hogy meg-ne ösztövéredgyék a’ Gyermek. E’ Féreg pedig kiváltképen a’ Vállai között, a’ Hátában és a’ Karjaiban teremnek-meg. Mindennapi feredés közben azért dörgölni kell az ilyeneket szüntelen, a’ mint mondám: és mivel a’ meleg feredőben

a' Ször-féreg kidugják fejeket, piritott Kenyérrel kell utólyára dörgölni alá a' Hátakat; mert így elesik fejek a' Féregnek. Vagy pedig: Tölgy fa hamvából tsinállyanak Pár-lugot, főzzenek belé reszelt földi-tököt, mellyben fereszszék az ilyen Gyermeket: és mikoron a' Féreg kidugja fejét, el kell beretválni gyengén. Akarmi okon száradgyon pedig a' Gyermek; igen hasznos fereszteni Varáds korobol (Tanacetum) mind levelestől, 's virágostól, fött Feredőben, gyakorta; avagy tsak a' szárátt tagokat mosni véle. Ezeken kívül, kenegessék gyakorta Geleszta-olajjal" (i. m. 410).

A fentiekből úgy tűnik, hogy az *ebag* 'soványító, sorvasztó gyermekbetegség (esetleg angolkór?)' volt, amelynek okát a néphit a *szörféreg*ben látta, amely elszívta a gyerek erejét. Valójában azonban a „szörféreg”, azaz a mitesszer faggyúdugasz, a sorvasztó gyermekbetegségnek csupán az egyik tünete lehetett. Pápai Páriz Ferencnek tehát igaza van abban, hogy a sorvasztó gyermekbetegség és a szörféreg között ok-okozati viszony van, csak éppen fordítva: nem a szörféreg az oka a sorvasztásnak, hanem a sorvasztó betegség az oka a bőrelváltozásnak.

A *szörféreg* azonban nem csupán a fentebb leírt gyermekbetegséget, azaz az *ebagot* jelentette; sőt gyakrabban használták régén a fekélyes sebben található férgek megnevezésére, például *Medicinae varie* 1603 k.: „Ha megh akarod tudni, ha vagion benne *ször feregh*, meny el, s-mezzel kend megh az ros kenieret, vagi az ros feiet, es ted az sebre, lassad melegh vizzel hinczi megh, es mind ki jünek az ros feire. Avagy tsinaly parlugot, es ted bele az labudat s mind ki jünek. Az petreseljmet foriazd megh vizben, es azt kösd az labara, s-mind megh hálnak (i. m. 26).

Régóta ismert betegség volt a *tetú* és a *giliszta* is. A *tetú* első említésre 1395 k.-ról való, a *gilisztáé* 1520 k.-ról (vö. TESz.)

Felmerülhet, hogy nem tartozik-e ebbe a csoportba az *íz*, valamint az *ízvíz* betegségnév, illetve tünetnév is, hiszen a XVI–XVII. századi orvosi és receptes könyvekben gyakran van szó arról, hogy valakinek a száját vagy a fogát az *íz* eszi. – Az *íz* szó rokon nyelvi megfelelői, valamint a régi adatok azonban ezt nem igazolják.

A magyar nyelv történeti etimológiai szótára (TESz.) és az *Etimologisches Wörterbuch des Ungarischen* a magyarban három finnugor eredetű, de más-más hangalakú és jelentésű szóból levezethető *íz* szót sorol fel.

Az 1. (a továbbiakban: *íz¹*) jelentései: a) 'a nyelvben, mint az ízlelés szervében keltett érzet, Geschmack; valaminek ezt keltő hatása, tulajdonsága' (pl. a *bor íze*), b) 'valaminek kellemes volta, az, ami a dolgot élvezetessé teszi (pl. a *csók íze*), c) 'gyümölcsíz, lekvár', d) 'szag'. A 2. (a továbbiakban: *íz²*) jelentései: a) 'tag, ízület, a végtagok részei' (pl. az *ujj ízei*); 'az ízeltlábúak lábának egy-egy csuklósan mozgatható része', b) a régiségben: 'nemzedék, rokonsági fok' (*harmad ízig*), c) *ízben* (névutó-szerűen) 'esetben' (pl. *harmad ízben*), d) 'rész, cikkely' (pl. *ízekre szed*), e) 'hüvelyk, mint mértékegység'. A harmadik *íz* szó (a továbbiakban *íz³*) már csak nyelvjárásokban él. Ott és a régiségben a jelentése: a) 'a szájüreg betegsége, fene, rák'; a gyerekeknél 'szájpenész', b) szitokszó (a *fenéhez* hasonlóan), például: *Az íz egye meg!*; *Ette volna meg az íz!* Az orvosi nyelv szempontjából a 'tag, ízület' jelentésű *íz²*, 'a szájüreg betegsége, fene, rák' jelentésű *íz³*, valamint a szitokszó érdekes.

PÉLDÁK

az *íz²* szó régi 'izület' jelentésére: XVI. századi orvosi könyv (1577 I. 286a): *Az izekről. Az Izekben valo faydalom kyth az Magyarok közvennek Neveznek egy Newel, közbe vetessel es vrozwa lassan lassan zokot ballagny, Merth nemelnek az Nagy laba vyan valo yzben yndul eleozör, Nemelnek az Sarka vege, Nemelnek az Talpa vapayan [= vápáján 'mélyedésében']. Kezdetyk azert az közveny előzör az labon, az vthan lassan az Terdben kezd fayny [...]; Pápai Páriz (1747: 253): *A' Köszvényről és Sciaticáról, mellyet Farsábanak, forgó és kereszt-tsont fájdalomának-is hinak. E' nyavalyának fészke, kiváltképen, az izeknek közü, azok közzé vervén-bé magát a' vérből kiszakatt sós, nyálás, évö, rágó materia; melly az izek mellett a' hárttyákat, és a' tsontokat öszve kötö szöszös haj nevelöket (ligamenta,) és inas húsokat (tendines,) keserves fájdalommal fesziti.**

az *íz³* 'a szájüreg betegsége, rák' szóra. Török 1919 e.: *Izreöl ualo. Az fekete gioparnak az uiragiat aszallia megh, annak utanna teörie megh, mezzel, tesztaual keuerie egiben, azzal törrillie regel es estue fogat* (Hoffmann 1989: 109); Török 1919 e.: *Izröl ualo. A feier malua giökeret borban feözni, es azzal giakorta szaiat mosni* (Hoffmann 1989: 132); Török 1919 e.: *Izreöl, fenereöl* [régén a *fene* is jelentett rákot, súlyos, gennyes, fekélyes bőrbetegséget, üszkösödést, bőrrákot; vö. TESz., Lóránd 1979: 165], *fekete ir. Mez, timso, szereceön dio, giömber, szeökfü, grispan es dictamusnak az giökere, egeöt kenier heat meg keöl teörni es szitalni, az utan az teöb szeörszamokis egiarant legienek, de grispan keuseben io leszeön* (Hoffmann 1989: 96); Török 1919 e.: *Fekete ir, izreöl es fenereöl* (Hoffmann 1989: 146) stb.

Az orvosi könyvekben és a receptekben gyakran esik szó arról, hogy az íz eszi a szájat vagy a fogat.

PÉLDÁK

Orvosi könyv 1577 I. 88a: *Fog husanak rothadasarol az az Iz etelről* [mint látható az *íz ételle* ugyanazt jelentette, mint a *száj megrothadása vagy megveszése*]; *Medicinae variae* 1603 k.: *Szaiat kinek iz eszi* (Hoffmann 1989: 31); Újhelyi 1677: *Az kinek iz eszi az száját* (Hoffmann 1989: 321); Becskereki Váradi Szabó 1698–1703: *Az kinek iz eszi az száját belől* (Hoffmann 1989: 419); *Medicinae variae* 1603 k.: *Kinek iz eszi az fogat* (Hoffmann 1989: 25); *Medicinae variae* 1603 k.: *Fogh iz etelről* (Hoffmann 1989: 36); Török 1919 e.: *Kinek iz eszi fogatt. Farkas sebrölis io* [a *farkas seb* is jelenthetett régen súlyos fekélyt, esetleg rákot, főként bőrrákot] (Hoffmann 1989: 149); Újhelyi 1677: *Az kinek az iz eszi az fogat* (Hoffmann 1989: 313); Becskereki Váradi Szabó 1698–1703: *ha az iz eszi az fogadat* (Hoffmann 1989: 384); Megpróbált dolgok 1607–1758: *Az kinek az fogat iz eszi* (Hoffmann 1989: 498) stb.

Az utóbbi példák alapján joggal lehetne arra gondolni, hogy az *íz* ilyen esetekben talán fogférget jelenthet, hiszen az ókortól szinte napjainkig (legalább is a néphitben) élt a „fogféregelmélet”, azaz az az elképzelés, hogy a fogat a benne levő féreg teszi tönkre, s az okozza a fájdalmat. Az adatok és a gyógymódok azonban nem arra utalnak, hogy az *íz* azonosítható lenne a fogféreggel. Az *íz* megfelelői a rokon nyelvekben sem férget, hanem árnyékot, árnyékleket, rontó szellemet jelentettek. Ebből a jelentésből fejlődhetett az ’ijesztő szellem’, majd a ’betegséget okozó szellem’, végül a ’betegség’ jelentés. Kétségtelen tehát, hogy ez a betegségnév összefüggött a finnugor népek hitvilágával, ahol a betegséget az árnylélek, a rontó szellem hatásának tulajdonították. Az *eszi az íz* olyasfajta képes jelentés, mint amilyen az *eszi a fene, rágja valami* ’bántja valami’, *kaparja valami a torkát* stb. kifejezésekben is előfordul.

Egyébként, ha alaposan szemügyre vesszük azokat a recepteket, amelyekben a *fog íz ételére* ajánlanak gyógyszereket és gyógyító eljárásokat, akkor kiderül, hogy amikor a *fog íz ételéről* van szó, akkor is tulajdonképpen a fog környezetére, a foghúsról gondolnak a szerzők, hiszen többek között például timsót javasolnak gyógyszerként, ami legfeljebb az íny gyógyítására lehet csak alkalmas. Vagy például a különféle ajánlott szerek esetében soha sem azt javasolják, hogy azt a fogba tegyék; kizárólag a fog és az íny mosására vagy dörögölésére ajánlják.

Az *íz*³ jelentése tehát a régi nyelvben egyértelműen az ’íny, a száj gyulladása, súlyos betegsége’, esetleg ’rák’ lehetett; gyereknekl: ’szájpenész’.

Gondot okoz az *ízület* jelentése. Az *ízület*ben szereplő *íz* elvben lehetne összefüggésben ’a száj betegsége, rák’ jelentésű *ízzel*, hiszen a fekélyes, fisztulásos sebek nedvezését is nevezhették volna így. Az adatok azonban azt mutatják, hogy az *ízület*ben az *íz*² szó, tehát az ’ízület’ jelentésű *íz* szerepel. Kérdés azonban továbbra is az, hogy milyen tünetre vonatkozik az *ízület* elnevezés.

Az *ízület* jelentheti a gyulladt ízületben felgyülemlett folyadékot. A különféle érdekes gyógyszerek, gyógymódok ugyanis olykor arról szólnak, hogy az elkészített gyógyszerrel (folyadékkal) mosni, dörögölni kell az *ízületes* részt, vagy pakolást kell tenni rá, s akkor az *ízület*, azaz az ízületi folyadékgyülem szaporodása a gyógykezelés következtében megáll.

PÉLDÁK

Medicinae variae 1603 k.: [Iz viz allasrul.] *Egy üuegh gelesztat tegy tesztaban, ted az kemenczeben az szen köziben, hogy megh hül az kemencze, ved ki belölle, az tesztat ved el az üueghről, s-azt ted reja; Iz víz allasrul. Az tisztas füuet föld megh fejer borban auagy tiszta vizben, s-mosd azzal* (Hoffmann 1989: 25). A legtöbb adatban azonban az *íz (ízület)* sebéről, s az abból folyó váladékról van szó: Szentgyörgyi 1619 e.: *Iz vizrol valo. Egeth borban ken köuet kel megh fozni, egi eiel kel raita allani, ruha mohot kel kotni az sebre, ozton rea kel kotni* (Hoffmann 1989: 181); Török 1619 e.: *Isz uiszról ualo io szerszam. Vegi tikmoniat [= tyúktójt], es süsd megh kemeniön, uegi galicz keöuet es temsot, annak utanna gris pant, ezöket ösze keöl teörni, ugi keöl megh szürni, ha sebe nincsen, kenni keöl, ha penig sebe uagion, ruha mohat marcz bele, azt teöd rea s megh giogiul* (Hoffmann 1989: 82). A XVI. századi orvosi könyv (1577) is a *Fegyuer auagy egyeb mya löth sebökröl. Es chyontbely nyaualyakrol* [így!] című fejezetben szól az *ízület*ről: *Iz Vyznek chyorgasarol. Kenköweth fel latoth, Egöth földet egy latoth, Cyer fanak hamwat fel latoth. Egetöth bor söprwyet harom latoth, tymportal (’keverd’) özwe ezöketh es föld erössen özwe, ezzel keossed az Izeth* (V. 15a). Máriássy János *Egy néhány rendbeli lóorvosságok és más orvosságok* (1614–1635 k.) című munkájában kimondottan sebes ízület folyadékáról ír: *Az melj lonak czipöien vagj terden seb esik es az jz víz akarna bele eszuj. Keres hagjmath es eb czontoth es azt szarazt megh, az utan teord megh, hincz azal* (Hoffmann 1989: 55). Hogy többnyire valóban nyitott sebből folyó váladékot jelentett az *ízület*, azt bizonyítják a régi gyógymódok leírásai is. Például: Török 1619 e.: *Iz uiszreöl*

ualo. Keöl az piokat [= piócat] az üuegben szödni, es tesztaban keöl takarni, annak uisze leszeön, osztán az uiszsze keöl megh leöüöldözni [= meglövöldözni 'átöblíteni'], ezzel megh all (Hoffmann 1989: 84); Török 1619 e.: *Iz uizreöl. Veöd az czerfanak heat, feöd megh tiszta uizbe, ues egi kis temsot keözibe, annak utanna egeöt borral feöd megh az kenkeöuet, ezeökkel elegicz öszsze, ugi leöied [= löjed] ficzkandoual [= fecskendővel], es annak utanna az timsoual az keröt [= tampont] porozd megh giöngen, azt teöd bele, megh all* (Hoffmann 1989: 93). (A *kérő*, mint láttuk a régi orvosi nyelvben tampont jelentett; jelenthetett azonban mást is: olyan tágitó eszközt, amelynek segítségével könnyen ki lehetett venni egy idegen testet, illetve jól fel lehetett tártani a sebet, például: Szentgyörgyi 1619 e.: *Az puska goliobis ki uetelireoll. Azzu [= száradt] repabol czinalj egi kereot, es teöd oda, az hol be ment az goliobis, allion benne az kereo harmad napigh, es az utan ued ki, mind goliobisostol ki ieo az kereon*; Hoffmann 1989: 201 – Miskóltzy 1742: 342: *A fistulák gyógyításához négy Intentio kívántatik. 1. A fistuláknak lyukai kérével meg-tágittassanak, metélések vagy étetések által*); Török 1619 e.: *Iz uizreöl. Keres egi marok gilisztat, mosd meg erőssen uizbe, annak utanna töd egi szep mazos pögerebe, ues egi keues kenkeöuet es temsot bele, az utan tölcz egi keues egöt bort bele, töd az tüzhöz, az gilisztanak osztan leue leszeön, azzal leöd az sebeöt, kibeöl az iz uiz iar, ruha mohotis szaggas, es azt marcz az löues utan az uizbe, meg az kereötis teöd ugi az sebbe, meg allattia* (Hoffmann 1989: 138); Szentgyörgyi 1619 e.: *Iz uiz allatasroll. Czierfanak az belso heiat tord megh mosarban, kenkouet, timsot egett borban fozze megh, lod megh uelle. Est probatum* (Hoffmann 1989: 204); Török 1619 e.: *Iz uizről, az meli seb czapos* (Hoffmann 1619 e. 106) stb.

A régi munkákban gyakori, hogy együtt esik szó *izvízről*, illetve *ínvízről*. Az *in* régen egyaránt jelenthetett ínt, ideget, A magyar nyelv történeti etimológiai szótára szerint olykor izmot és talán eret is, sőt véleményem szerint ízületet is. Példák a kétféle elnevezés együttes említésére: Szentgyörgyi 1619 e.: *Iz uiz, auagj in uize ellen* (Hoffmann 1989: 203); Révay 1662: *In viz, vagy az iz viz, melynek iar ki* (Hoffmann 1989: 275). Hogy a kettő ugyanazt is jelenthette, bizonyítják Miskóltzy következő fejtegetései: *Az in-viznek folyását honnan kell meg-ismérni? Mikor az inaknak és izeknek sebei nagy fájdalommal és hévséggel vannak megterhelve, és azon sebből jó megemésztetett materia nem jön, hanem nyúlós sárga színű vékony víz, a tyuk-mony-fejérihez hasonló 's bövséggel jön, és a' Patiens szemlátomást erőtlenedik, az Orvos azt minden kétség-nélkül in-viz folyásának tarthattya* (1742: 337); *Az in-viznek meg-állítása után ha a' tag a' tagnak meg-tsomósodása miatt meg-merevedik miként kell annak segíteni? Ez ilyen esetben szükséges, hogy a' meg-merevedett izeket, és az egész karját a' Patiensnek ruha melegítéssel, 's ezen következendő speciesekből készítettettel [...] jól gözödjék* (1742: 339).

Az adatok alapján megállapíthatjuk tehát, hogy az *izvíz* összetételben az *iz*² (tehát az 'izület' jelentésű *iz*) szerepel, s az *izvíz* vagy *ínvíz* a régi nyelvben főként a sérült, gyulladt izületi sebből folyó váladékot jelentette, ritkábban azonban az izületi gyülemet is.

2. Olykor az állatnévi eredetű betegségnév oka nem az emberben élősködő állat vagy vélt állat meglétében keresendő. Ezek egy része külső hasonlóság alapján történő névátvitellel keletkezett.

PÉLDÁK

Béka 'nyelv alatti daganat' (mely fényességével és kerektségével a béka fénylő hasára hasonlít), például: 1577 k.: Az Nyelv alath [...] dagadas lezen, kyth *Bekanak* hynak (OrvK. I. 91a).

Disznószaka – a TESz. szerint a *szak*² első jelentése 'az áll alatti mirigyek gyulladása, hályogja', a 3. jelentése 'torokgyík'. Magyary-Kossa (i. m. 289) szerint a *disznószaka* kifejezés olyasfajta mirigygyulladás, amikor az arc annyira egybeolvad a nyakkal, hogy disznófejserű látványt nyújt. A kifejezés már Bornemisánál (1578) is előfordult: *Toroc gyikia, beka levelegie, nyac foga, diszno szakaia*, keleuene oszollyon (Nemeskürty 1980: 1028).

Madárkórság 'a nyelv bénulása'. A névátvitel alapja valószínűleg az a megfigyelés, hogy a madaraknak viszonylag kemény és merev a nyelvük, s az a hangképzésben nem vesz részt (vö. Szőke 1982: 39), akárcsak a bénult nyelvű embernél. Első adat: 1577 k.: Az Nyelwnek gutáyáth Magyarul, *Madar korsagnak* hynak (OrvK. I. 91a).

Torokgyík 'diftéria'. A torokgyík olyan fertőző betegség, amelynek lefolyása során a szájpardon, a nyelvcsapon, a garatíveken és a torokban sárgásszürke, hártyszerű lepedék keletkezik, amely darabokban válik le, foltokat okozva (vö. Issekutz 1959: 77); 1489: *thorokgyik* (MNy. 70: 474).

Tyükszem 'szemölcs, kis, kerek bőrkeményedés' (TESz.); 1585: *tyuk szöm* (Cal. 185).

Ilyenek még például: *disznóhimlő* 'bárányhimlő' (Magyary-Kossa i. m. 289), *farkasfog, fűrjfoltt, fűrjmonyos szeplő* 'májfolt' (Magyary-Kossa i. m. 295), *nyúlászaj* stb.

3. Keletkezettek állatnévi betegségnevek belső hasonlóságon alapuló névátvitellel is, elsősorban undok, harapós, mérges állatok nevéből. Ilyenkor az állatnév a betegség súlyosságára, rosszindulatú, pusztító voltára utal, s egyben kifejezi a kártékony állatok iránti megvetést is. Ide a következő betegségnevek tartoznak:

PÉLDÁK | *Farkashályog* 'olyasfajta betegség, amikor a szemem semmiféle rendellenesség nem látható, mégis teljesen vak' (vö. Magyary-Kossa i. m. 292). Első adata: 1577 k.: *Farkas halyog* (OrvK. I. 56a).

Farkasseb 'rosszindulatú fekélyes bőrbetegség, bőrfarkas'. Első előfordulása: 1508 k.: *farkasnak sebeuel* (NádK. 703).

Farkasvar 'sárgaság' (TESz.). Első előfordulása: 1533: *Farkas var* (Murm. 904).

Fene, fene seb – a *fene* a *fen* igének folyamatos melléknévi igeneve. Eredetileg a fogait fenő dühös vadállatra vonatkozó jellemző volt, majd jelentéstapadással főnévvé önállósult 'vadállat' jelentéssel. Ez utóbbiból fejlődött a 'fekélyes, gennyes, sebes, rákos betegség' jelentés (TESz.). Első adata: 1538: *fene* (PestiN. S1).

Rák 'a sejtek kóros burjánzásával járó betegség' (TESz.). Első adata: 1577 k.: *Rak* (OrvK. IV. 10a).

Zsába – a hasonló hangalakú szláv 'béka, nyelvrák' szóból származik. Lehetséges azonban, hogy hozzánk 'fájdalmas betegség' jelentéssel került át (TESz.). Első adata: 1595: *farsabat* meg gyógyit (Beythe A.: FivK. 13).

Az állatnévi eredetű betegségnevek egy része ma is él a köznyelvben:

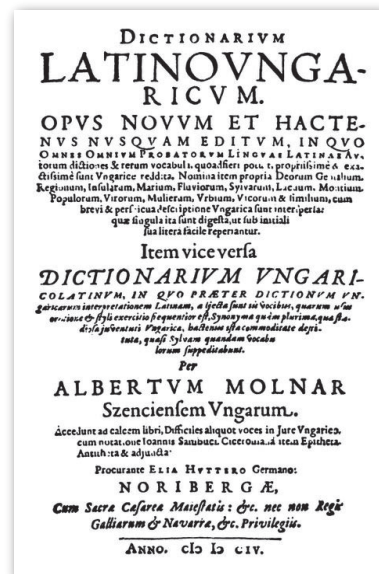
PÉLDÁK | *farkastorok, farkasvakság, nyúlászaj, rák, tyúkszem, zsába* stb. Más részük nyelvjárási szintre szorult, például: *béka, ebag, farkashályog, fene*. S vannak olyanok is, amelyek teljesen eltűntek a nyelvhasználatból, például: *bőrfarkas, disznószaka, farkas-fene, farkasseb, farkasvar* stb.

A TUDATOS SZÓALKOTÁS KEZDETE

Az eddig tárgyalt orvosi szókészlet nem tudatos szóalkotás eredménye. A nyelvünkkel való tudatos törődés a XVII. század első felében indult meg. Az úttörés érdeme Szenczi Molnár Alberté, aki nyelvtanaiban és szótáraiban megkezdte a tudományok nyelvének magyarosítását.

Szótára, s különösen annak latin–magyar része egyáltalán nem hasonlít a mai kétnyelvű szótárakra (14. ábra); sőt azt lehetne mondani, hogy inkább értelmező szótár, sőt enciklopédia, hiszen például a latin rész címszavai között igen sok görög–római kultúrkörbe tartozó személynév és földrajzi név szerepel, bőséges magyarázattal. Ugyanilyen részletes magyarázatot találunk néha a köznevek s ezzel együtt az orvosi szakkifejezések mellett is. Példa személynevek magyarázatára:*

PÉLDÁK | *Hippocrates. egy igen jeles fő Orvos, az Cos Szigetbőlvaló. – Tántalus. Iupiter es Plota fia, ki Pokolba (az Poetac tetzesse szerint) mindenkor szomjuhozik es ehezik, noha torkig all az vízbe, és orra előt függ az termet alma fa, kikkel hamikor elni akar, menten el rantatnak előle. – Példa néhány orvosi kifejezés értelmezésére: Agonía. Belső rettenetes hartz; Appetítus. Nagy eteli kivanság; Atheróma. Kelevény, fejer gönyetseggel rakva (ma: kásadaganat; vö. Brencsán*

14. ábra. Szenczi Molnár Albert szótárának belső címlapja

* Apácainak és a korabeli szerzőknek a műveiben található különleges betűtípusokat nem használtam, hanem helyettesítettem a mai ó, ő, ő, ú, z stb.-vel.

1983); *Clyster. Kristely. Beteg hatullyaban boczato, purgalo orvosság* (ma: beöntés); *Cóndylus. Vyaid izeinec czomoia* (ma: bütyök, ízületi véggel rendelkező csontrész; vö. Brencsán 1983); *Eúgium. az asszonyj allat szemermes testének kapu hartyaja, mely az Venus első Ostromán rontatikel* (ma: szűzhártya); *Perióstion. Egy vékony hartya, ki az egész embernek minden czontyait befödi* (ma: csonthártya; vö. Brencsán 1983); *Peritonaeum. Vekony de erős hartia, ki az hasban az töb belt befödi es körül fogja* (ma: hashártya; vö. Brencsán 1983); *Phagaedéna. Fekely, vagy kelevény neme, ki az testben magat mind az Czontig beeszi* (ma: kórházi üszök, mélyreható üszkös szövetelhalás; vö. Brencsán 1983); *Phimósis. Az ferfiui tagnac nyavalyaja, midőn az bőre ugy meg szorul, hogy az mackrol le nem foszolhat, avagy vizontag rea nem borulhat* (ma: fitymaszűkület; vö. Brencsán 1983); *Pubértas. Kimohozot ifusag: az Ferfinac 14. az Leanzonac 12. esztendő s koraban.*

Mint látjuk, ezek a szerkezetek nehézkesek, s nemigen alkalmasak a tudományos nyelvben a tiszta, világos kifejezésmódra, igaz, hogy némelyikre (pl. *phagaedena*) ma sincs megfelelő magyar kifejezés.

Molnár Albert szótáraiban azonban nem csupán körülírással magyarázatok, hanem új magyar szavak is találhatók, ilyenek a következők:

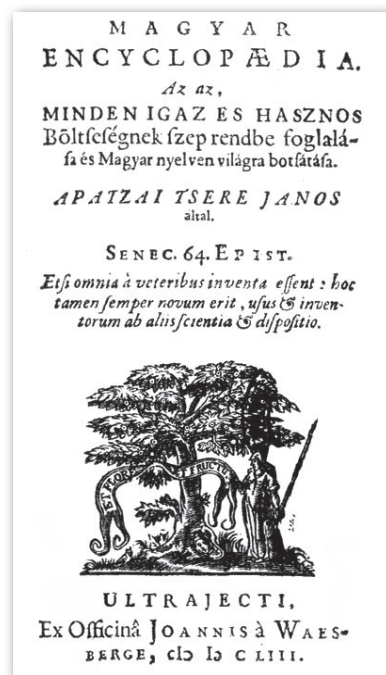
PÉLDÁK | *Ágyékhártya* (l. Diaphragma); *Czetstől elválasztas* (l. Ablactatio); *Gömbölyeg orvossagos Cipóczka* (l. Pastillum); *Fityesző, Ellesszaglo mint az Eb* (l. Ságax); *Főnek meghüülása, Bolyokázás, Eszelyösség* (l. Delirium); *Gyermekágyas* (l. Puerpera); *Holt test metelő* (l. Anatomicus); *Köz hartya* (l. Disséptum); *Megemesztes, megfőzes* (l. Concoctio); *Parasztorvos* (l. Empiricus); *Szunnyadozo, almos, Szunnyata, rest, tunya* (l. somnolentus; ma: aluszékony, vö. Brencsán 1983; vö. még OrvK. 387: *szunnyadagos*); *Hasas, Terhes, Tölgyellő* (l. Foetus); *Töki saczkoja* (l. Scrotum); *Vaklyás, az ki az gyertyánál nem jól lát* (l. Lusciósus); *Vekony Bél* (l. Híla); *Vemheczke, kinek még esztendőjelentő foga nem nőt* (l. Abolus); *Veretec lic, haylic az ember bőrín* (l. Pórus); *termékeny* (TESz.).

„nyomorult az a nemzet,
amely tudományt csak
idegen kútfőből meríthet”
Apáczai Csere János

A XVII. században a legnagyobb nyelvújító, a szaktudományi nyelvek első kiművelője Apáczai Csere János volt, azzal, hogy a Magyar encyklopédiában (1653; 15. ábra) és a Magyar logicatskában (1654) a tudományok fogalmainak magyar nevet igyekezett adni.

Apáczai azt tűzte ki célul, hogy magyar nyelven közölje a magyarokkal az összes tudományokat. Saját szavaival megfogalmazva: „hogy a magyar nyelven írt tudományos könyvek nélkül szűkölködő nemzetemen tőlem kitelhetőképpen segítenék, s oly könyvet adnék a magyar ifúság kezébe, melyben az anyai nyelvében minden szép és hasznos tudományokat olvashatna”. Azt vallotta, hogy „nyomorult az a nemzet, mely tudományt csak idegen kútfőktől meríthet”. Anyagát – mint megjegyzi – latinul rendezte el, majd áttette a tudomány számára teljesen idegen magyar nyelvre.

Apáczai enciklopédiájának orvosi részét főként Regius alapján írta meg, s mint a mű bevezetőjében panasolta, olykor nagy nehézséget jelentett számára az újonnan alkotandó elnevezések „feltalálása”. Apáczai munkája során támaszkodhatott volna a XVI. századi orvosi könyvre, valamint a többi korabeli, orvosi vonatkozású forrásra. Úgy tűnik azonban, hogy ezeket nem ismerte, ami nem is csoda, hiszen a kéziratos orvosi könyvek különféle nemesi udvarok és udvarházak könyvtárának féltett kincsei közé tartoztak, de e könyvekből egyébként is hiányoztak az élettani kifejezések, valamint sok anatómiai kifejezés is. Apáczai ezért több új szót is alkotott. Terminológiai újításai az erdélyi nyelvművelő mozgalomhoz való igazodást és Szenci Molnár Albert szótárának munkaeszközüll való használatát mutatja. Apáczai nevéhez fűződik

15. ábra. Apáczai Csere János Magyar encyclopaediájának belső címlapja (1659)

PÉLDÁK | a *lepény* 'méhlepény' kifejezés. Ő használta először a *kalapatsotska*, illetve *kalapatsotska tsontotskájá* szavakat, illetve szerkezetet 'a fülben található hallócsont egyike' jelentésben, valamint az *ülőhöz hasonló tsontocska* 'a hallócsontok egyike' kifejezést. Ő írta le először a *fül dobja* 'dobhártya' szót. Új bonctani kifejezései még: *kebelek* valószínűleg 'testrészt, üreg' (pél-

dául: *A' kebeleek hárman vagynak, tudn fő, melly es a' has; az agy kebeleetskái 'agykamrák', bél köntöse 'bélfal, látási és hallási érzőtag (talán) 'látó- és hallóideg, láto rostotskák 'látóidegek, könyvező husotskák 'könnycsatornák, domboru kristály lentse 'szemlencse, kristaly higság, kristalyi higság 'üvegtest, kristaly, és eveg szabasu hig 'üvegtest, viz 'csarnokvíz, szivarvany 'szivárványhártya, szarvasköntös 'szaruhártya, szem feneke, nyelő hurka 'nyelőcső, szaglás szerző reszetskek 'szaglóidegek, rostás csont 'rostacsont, a nedvesség edényei 'az élő szervezetben nedveket közvetítő cső, edény, altal rekesztő hártya 'hashártya, valasztó hartya 'rekeszizom, tsetsek makkotskái 'az emlők mirigyei. A makk elnevezés többször is előjön Apáczáinál. Szól az agyban levő fenyő makkotskáról 'tobozmirigy, a tsetsek makkotskairól, valamint a takony tsináló makkotskáról is. Mindkét esetben mirigyről van szó. További szavai és kifejezései: nyeldeklő kinyitto és bé szoritto inas husa 'nyelőizom, magzat be fedő hártják 'magzataburok, inon valo husok...(egeretskék) 'izom, menedék 'kivezető csatorna, nyílás, pórus, maglo menedek 'öndóvezeték, maglo holyagotskák 'öndőhólyag, golyok egybe gomolyodot menedéki 'herecsatornák, holyag szorittoja 'dűlmirigy.*

A szívnek is megállapítja a részeit: „a' szívnek két kebeleetskéje 'kamrája' vagyon, melyek egy temerdek hussal 'szívbillentyű' választatnak el egymástól, mindeniknek... két két edénye (ürege) 'vasa' van. A tüdős életérnek van három fel holdni tokotskája 'félhold alakú billentyűje.” Az ereket is osztályozza. Beszél lélek érről, amelynek jelentése 'életető ér, verőér, artéria, élet érről, életeres érről, illetve eres élet érről 'tüdőütőér, de szól például kapu érről, ma májkapuér a neve, nagy élet érről 'főverőér, rövid eres edenyről 'rövid gyomorütőér, hugy erekrol 'nyirokér, az erek ágatskairól 'kapillárisok, tagas érről 'felső és alsó üres véna' is. – Az érfalat az ér köntösének nevezi, melyet rezegteti és veri az vér.

Az eddig felsorolt elnevezéseket összefoglaló névvel anatómiai kifejezéseknek nevezhetnénk, amelyeknek egy része (latinból fordított) metaforikus névadás eredménye.

Apáczaiban azonban nem csupán a testrészeknek adott nevet, hanem tüneteknek, élettani folyamatoknak és betegségeknek is. Ezek száma azonban kevesebb. Beszél a vérnek kerüléséről, illetve kerengéséről. A pulzust (a kitapintható szívdobogást) ér szökésnek nevezi, s a szívdobogásnak két fázisát állapítja meg: fellövelles 'diastole' és lelohadás 'systole'.

Egyéb orvosi szakszavai:

PÉLDÁK | *ábrázolás (valószínűleg) 'képződés, álom, asszonyi ho 'havi vérzés, aszu hurut, betegsagszerző ok, a daganat meghegyesülése (talán) 'megérése, elköltözés 'kifakadás, meggyógyulás, el választas 'kiválasztás, ételi kevánság 'étvágy, a betegség gonoszra fordul 'rosszabbodik, haboru aluás 'nyugtalan alvás, páras kiadás, izzadás 'izzadás, setétes szédelgés, tantorgo (gyenge) egesség 'gyenge egészségség, véres kiadás 'havi vérzés.*

Apáczaiban a köznyelvi kifejezések mellett nemegyszer tájszavakat (többnyire erdélyi tájszavakat) is használt orvosi szakszóként:

PÉLDÁK | *buz 'comb, fikarty 'rost, fuallás 'szél, gömbözt 'gyomor, gyakdos 'szúr, hurutás 'köhögés, ki mohozás 'a szeméremszőrzet kinövése, zabarlódás 'torkosság, zákany (ülepédés) 'üledék.*

Kedvelte a kicsinyítő képzős formákat:

PÉLDÁK | *agyatska, beletske, edénykek, egeretskék, ferfiatskákba, fületske, tüdőnek gegetskei 'tüdőléghólyag, hólyagotska, husotskák, kalapatsotska, keblatske, makkotska, rostotskak, tagotskak, tokotskák 'billentyűk, sebetske, tsészetske stb.*

Ugyancsak kedvelte (a kor divatjának megfelelően) a gyakorító képzős igéket és ezek származékait, valamint a megértést nehezítő visszaható és szenvedő igéket és ezek származékait:

PÉLDÁK | *érdekeldegeli 'ingerli, bökdösi, gyakoroltatdogallyék, lükkög 'lötyög, lüktet, meg vesztegetődöt 'megveszett, mozgadoznak, szivárvakodik, szoktatdogallyák, változdogalik; fogydogálás, húzódozás 'rángatózás, időnkénti begörccsölés, mozgadozás, nevedkeddelés, nyomdogálás, veríttekezdelés stb; oltalmaztatik, botsattatnak, dagasztatik, egybe foglaltatott, egybe köttetnek, egybe zavartatnak, el osztatik, fedettettek bé, gyakoroltassék, gyógyíthatatnak meg, helyhezettett, hugyoztatott, készítettnek, kenyszeítettnek, ki botsáttatik, ki nyomatik, köttetett, meg állittatnak, meg indíttatik, meg nyíttatnak, meg nyújtatik, meg ön-*

tetett, meg újítatik, meg vékonyíttatnak, mozgattatnak, nyomatik, osztatik, tágíttatott, távosztassék; bé szoríttatván, izgattatván, meg iníttatván, meg nyíttatván, nyelettetvén; alkalmaztatása, bélek tekertetése, el távosztatás, fel oldoztatás, gyakdostatás, marattatás, nyomtattatás, rágattatás égő fájdalom, marás, rakattatás, szurdaltatás, üzettetés, vitettetés.

A XVII. századi nyelvújítókhoz hasonlóan kedvelte Apáczai az *-i* képzős és a *szabású* utótagú formákat is.

PÉLDÁK | *arany szabású, citrom, sáfrány szabású, fekete szabású, hideg szabású, kék szabású szín, kemény szabású stb.*

Sokan bírálták Apáczai szavait, sőt mondatszerkesztését is. Apáczai elmarasztalásával azonban nem érthetünk egyet. Igaz ugyan, hogy Apáczai szakszavai olykor különösek voltak, s nyelve is nehézkes, de néha igen színes, képes kifejezéseket is használt:

PÉLDÁK | *a' meg ragott eledel [...] a' gyomorba ér [...], mint a' tsűrbe rakattatot nyers szena [...] meg melegedik és lassan lassan peppé változik, a' mint a' fazakokban láttyuk.*

S szakszavai közül is megmaradt néhány, akár eredeti formájában, akár kiegészítve, átalakítva:

PÉLDÁK | *lepény, szemfenék, kalapácsocsa (ma kalapácscsont), üllöhöz hasonló csont (ma üllőcsont), edények (ma véredények), fül dobja (ma dobhártya), szívárvány 'szívárványhártya, rostás csont 'rostacsont', kapuér (ma szintén kapuér, a máj kapuere), a vérnek keringése (ma vérkeringés) stb.*

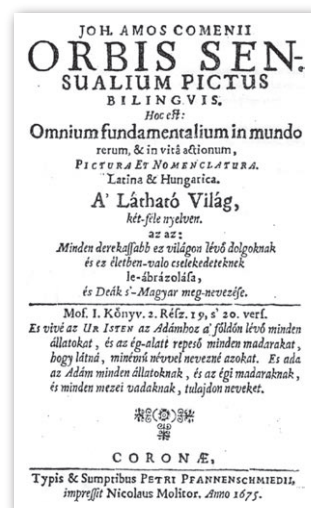
S vitathatatlan az is, hogy egyedülálló szerepe volt a magyar nyelvű művelődés előmozdításában, a tudományok anyanyelven való megismertetésében, s a tudományok anyanyelven való tanításában.

A korból figyelmet érdemel még Comenius Amos *Orbis sensualium pictus* (*A' Látható Világ*) című tankönyve is, amelynek számunkra az 1675-ös brassói latin–magyar nyelvű kiadása, valamint az 1685-ös négy nyelvű lőcsei kiadása érdekes.

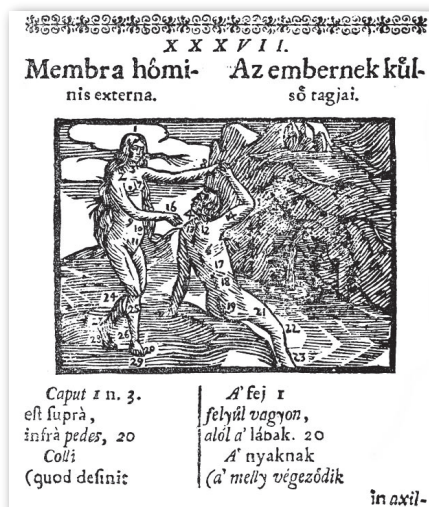
Az *Orbis pictus* az enciklopédikus ismeretanyagot a gyermeki érdeklődésnek és szükségletnek megfelelően foglalja össze, az elsajátításhoz szükséges út, módszer pedig Comenius alapvető elvét: a szemléletesség és egyben a természetesség módszertani követelményét tükrözi. Az *Orbis pictus* Comenius iskolahálózatának alsó és általános lépcsőfoka számára készült, és ennél fogva „mindenkinek minden oldalú” képzéséhez szolgált alapul. Éppen ezért foglalkozott munkájában kezdetleges anatómiai ismeretekkel is, ezeket 5 táblán mutatta be: XXXVII., XXXVIII., XXXIX., XL., XLI. tábla.

Az ábrákhoz kapcsolódó magyar nyelvű szövegek dr. Geréb György kiadásán alapján:

XXXVII. tábla: Az fej¹ fölyül vagon, alól az lábak²⁰. Az nyaknak (amelly végződik a vállakon²) elől való része az torok³, az hátulsó a nyakszürt (nyakcsiga)⁴. A melly⁵ elől vagon; hátul az hát⁶; amazon vannak az asszonyoknak két emlői⁷ csöcsbimbókkal. A mell alatt vagon az has⁹, mellynek közepén vagon az köldök¹⁰, alatta az alsókövér has (ágyék) és a szemérmes tagok¹¹. A hát megett vannak a váll lapockái¹², mellyeken függnek a vállak¹³, ezeken a karok¹⁴ a könyökkel¹⁵; onnénd mind e két oldal felől a kezek, a jobb⁸ és a balkéz¹⁶. A vállakat követik az ágyékok (a derék)¹⁷ a tomporokkal (a csípővel)¹⁸ és az alfelen (seggen) a farak (segg pófái)¹⁹. A lábat csinálják a

Comenius Amos *Orbis sensualium pictus*, *A' Látható Világ* borítója

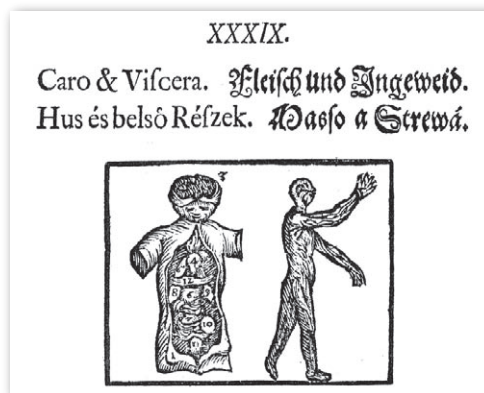
17. ábra. Részlet az *Orbis pictus* 1675-ös brassói latin–magyar kiadásából. XXXVII. tábla

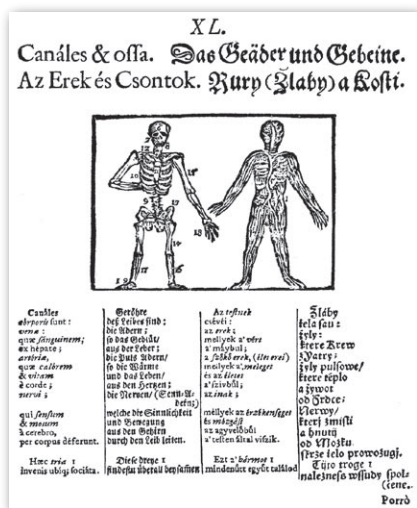
18. ábra. Részlet az Orbis pictus 1685-ös négy nyelvű kiadásából. XXXVIII. tábla

18. ábra. Részlet az Orbis pictus 1685-ös négy nyelvű kiadásából. XXXVIII. tábla
 nyílt (kiterjesztett) kéz tenyér¹⁸; középbén vagyon a marok¹⁹, a külső vége az hüvelyk²⁰ a négy ujjakkal, a mutatóval²¹, a középső (hosszú) ujjal²², az orvos (nevedékeny, deák-) ujjal²³ és kisujjal együtt²⁴. Mindenkében vannak három ízek a b c és ugyanannyi csomói (butkói) d e f a körömmel egyetemben²⁵.

XXXIX. tábla: A testen vannak a bőr a hártákkal, az hús az inakon való árva hússokkal (tagokon való inas domború hússokkal), az erek, a porcogók, a csontok és bélek. Levonnyattatván a bőr¹, megtetszik a hús², nem egész darabban, hanem elosztva, mintegy kolbászokra, amelyet egereknek (árva hússoknak) hívunk, melyek számláltnak négyszázötnek; csévéi az elevenető-lelkeknek az tagoknak mozdításokra. A bélek belső részek: úgymint a fejben az agyvelő³, melly körül vagyon véve agykaponyával és agykaponya burétó hártáival. A mellben a szív⁴, amelly bé vagyon takaréva szüvburétó hártáival és a tüdő⁵, amelly lélegzetet véssen. Az hasban a gyomor⁶ és a bélek⁷ bélvirággal (lantornabéllel) bétakarettatva, a máj⁸ és balkézrül az ellenében általhelyezett lép⁹, a két vesék¹⁰ az hólyaggal¹¹. A mell (mely) elválasztatik az hastul egy temerdek hártáival, az melly hívattatik által rekesztő- (középgyék) hártának¹².

19. ábra. Részlet az Orbis pictus 1685-ös négy nyelvű kiadásából. XXXIX. tábla

20. ábra. Részlet az Orbis pictus 1685-ös négy nyelvű kiadásából. XL. tábla

XL. tábla: A testnek csévéi az erek, mellyek a vért a májbul, a szökőerek (élet erei), mellyek a meleget és az életet a szüvbul, az inak, mellyek az érzékenséget és mozgást az agyvelőbul a testen által viszik. Ezt a hármot¹ mindenütt együtt találod. Annakutánna a szájtul fogva vagyon a nyekdeklő, az ételnek és italnak útja a gyomorba², és emellett a tüdőre szolgáló torok⁵ a lélegzetvételért. A gyomortul az alfelig (seggig) vagyon az öreghurka³ a ganéjnak kivetésére (tisztítására), a májtul fogva a hólyagig a vizellet csévéje⁴ a vizelletnek kibocsátására (a vizelésre). Csontok: az főben a koponya⁶ a két állcsont (állkapca)⁷ harminckét fogokkal⁸, ismét a hátgerinc⁹, a testnek oszlopja, állván harmincnégy gerezdekbül (forgó csontokbul), hogy a test magát meghajthassa (meghajulhasson); az oldalcsontok¹⁰, mellyek huszonnégyen vannak; a mellcsont¹¹, a két váll-lapockái¹², a far csigája (csípőcsont)¹³, a karok (ölök)¹⁵, a combtetemek¹⁴, az első¹⁶ és hátulsó szárícsont¹⁷. A kéznek csontjai¹⁸ harmincnégyen vannak, a lábna¹⁹ harmincan. A csontokban vagyon a velő.

XLI. tábla. A külső érzékenységek ötön vannak. A szem¹ látja (szemléli) a füstékeket, micsoda, fehér avagy fekete, zöld avagy kék, vörös avagy sárga légyen. A fül² hallja az hangokat (zöngéseket), mind a természetieket, a szókat (szózatokat) és igéket, mind a mesterségeseket, a muzsikás hangokat (nótákat). Az orr³ szagolja a szagokat és büzeket. A nyelv⁴ az ínnyel kóstolja az ízeket, micsoda, édes vagy keserű, erős vagy soványó, csipős vagy fojtós légyen. A kéz⁵ megisméri egymástul tapasztalással a dolgoknak mennyiségeket és minémúségeket, meleget és hideget, nedvest és szárazat, keményt

21. ábra. Részlet az Orbis pictus 1675-ös brassói latin–magyar kiadásából. XLI. tábla

Pápai Páriz Ferenc szakkifejezései Apáczai Enciklopédiájával ellentétben nagyrészt azonosak a XVI. századi orvosi könyv szakszókincsével, bár ő sem ismerte a XVI. századi orvosi könyvet, hiszen az Előljáró beszédben (1747) azt írja, hogy az készítette a könyv megírására, hogy „tudtomra e’ matériáról való Irás a’ mi nyelvünkön nem lévén”. – Munkájában elődeihez hasonlóan ő is olykor körülírásos megoldáshoz folyamodott:

PÉLDÁK | *a’ tüdő sok holyagos lyukainak nevezi a hörgöket, a’ Melyet a Hastól elrekesztő hártýának a diaphragmát, rekeszizmot, a’ Melynek belső boltozattyát kárpit modra bévono hártýának a mellhártýát, a’ nyeldekli körül való apró petsenyéknek a nyelőizmot, ételi kívánságnak az étvágyat. Az extraszisztolét pedig így írja le: A’ szű dobogáson itt értjük a’ szűnek azt a’ felverését, mely rendetlen és természet ellen vagyon.*

Vannak azonban új kifejezései, szavai és új jelentésben használt szavai is, ilyenek a

PÉLDÁK | *párlás, hánytató, homlok ér, Ptrüszköltető por, ptrüszkölő por, száj-víz, posta ’előjel, tünet’ (Ha valamely tag reszketése öreg korban esik, többire holtig úgy marad, és vagy Gutta-ütésnek, vagy legalább valamely tag elesésének előljáró postája), érnek réttye ’fal’ (az érnekis réttyei megtágúlnak), Hó-szám ’havi vérzés’, mandola ’mandula alakú, kötőszövetekből álló szerv’, hassikulás ’hasmenés’, járovány ’járvány’, Hypochondria, petsenye ’izom’, Aszthma, alutó ’altató’.*

Pápai Páriz Ferenc új szavai és kifejezései egyszerűek, világosak, könnyen érthetők. De törekedett is erre, hiszen az Előljáró beszédben kifejti, hogy nem tudósoknak írta könyvét, hanem a házi cselédes gazdáknak s gazdasszonyoknak és az ügyefogyott szegényeknek.

Nyelvújító volt-e Pápai Páriz Ferenc, mint Apáczai Csere János? Úgy gondolom, hogy nem, ugyanis ha egy szépíró vagy szakíró műveiben van néhány új szó, attól annak írója még nem nyelvújító.

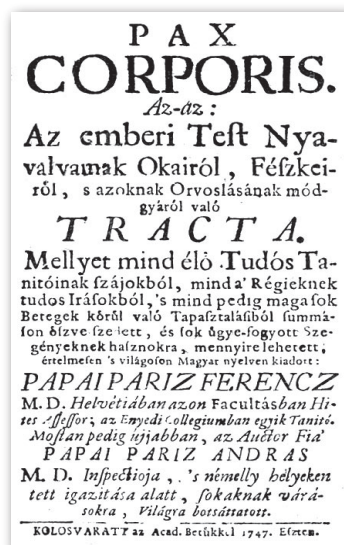
Pápai Páriz Ferenc orvosi munkáján kívül e korban még közel 15 kisebb-nagyobb kéziratos orvoslókönyv, patikakönyv stb. keletkezett, ezekben is vannak új szakkifejezések:

PÉLDÁK | *beka var ’varszerű cserepesség’; csukló, pl: czukljo ’csontok kapcsolódásának helye’; fáradékony; fiola, pl: Phiola ’üvegfélé’; fióksont, pl: fiok czont; folyosó, pl: foloso ’orbánc, övsömör’; izmos; körömház, pl: keoreom ház ’lópata ágya’; operál ’hat, mű-*

és lágyat, simát és darabost, nehezet és könnyűt. A belső érzékenységek hármak. A közönséges értelem⁷ a főnek első része alatt megfogja a külső érzékenységektől bévött dolgokat. Az elmélkedő erő (belső nézés, ember elméjében forgó kép)⁶ a fő teteje alatt ezen dolgok között ítéletet télesen (elválasztja egymástul ezeket), gondolkodik, álmad. Az emlékező elme⁸ az főnek hátulsó részi alatt mindeneket elrejt (elteszen) és viszontag előadja: némellyeket elvész, és ez a feledékenség. Az álom az érzékenységeknek nyugodalma.

A táblázatokhoz kapcsolódó magyarázó kifejezések között nincs saját alkotású szó, de a tankönyv jól tükrözi korának anatómiai tudását és szak-kifejezéseit. A munka (ábrái miatt) az első, kezdetleges, magyar nyelvű anatómiai atlasznak tekinthető.

Az orvosi szaknyelv szempontjából lényeges e korból, 1690-ből Pápai Páriz Ferenc Pax Corporisa is.

22. ábra. Pápai Páriz Ferenc Pax corporisának belső címlapja (1690)

23. ábra. Részlet Pápai Páriz Ferenc Pax corporisából

ködik, pl: Lagj melegen osztan ehomra njna kel [...] es igen zepen *operal*; *öblöget*; *pecsenyés* 'vörös, gyulladt', pl: Szemnek pecseniesegerül; *rongyol* 'összetör, roncsol', pl: Az belend füvet *rongiold meg*; *sorvad*, *sorvadás*; *roshad* 'fonnyad, összeesik, megdinsztelődik', pl: feőzd megh igeon ereos eczetbe, hagi mind el *roshadgion*; *testiség*; *végbél*, pl: *vegh belt*,

ezek szerzői sem nyelvújítók azonban, csak nyelvünk gazdagítói.

A XVII. századi nyelvújítás nem volt olyan nagyarányú, mint a XVIII–XIX. századi, s nem terjedt ki az ország összes íróira és szakíróira sem, csupán az erdélyi kálvinista írók tartoztak a körébe. Ennek oka a politikai helyzeten és a tudományok fejletlen állapotán kívül az is lehetett, hogy nem is volt olyan vezére, mint a XIX. századnak, eredményei azonban igen fontosak és meghatározók voltak a magyar köz- és irodalmi nyelv, valamint a szaknyelv(ek), így az orvosi nyelv fejlődése szempontjából is.

Ez az időszak tehát már a nyelvújítás előzményének tekinthető. Több olyan mű is megjelent, amely a szaktudás anyanyelvi terjesztését segíti, így Maróthy György Arithmetikája (1743), Kováts János Hadi exercitiuma (1743), Bertalanfi Pálnak A világnak rövid ismerete (1757), Molnár Jánosnak A régi jeles épületek (1760), valamint A fizikának eleji (1777) című munkája; s nem utolsósorban Miskolczi Ferenc Manuale chirurgicum (1742) című orvosi könyve.

Később igen lényegesek Rácz Sámuel munkái: Rácz Sámuel a budai egyetemen, egyetemi tanárként magyar nyelven oktatta a sebésznövendékeket. 19 orvosi könyvet írt: anatómia, élettan, sebészet, szülészet, kémia stb. témakörből.

A NYELVÚJÍTÁS

A nyelvújítás a reformkorban lépett akadémiai szakaszába. Megalakult a Magyar Tudós Társaság, s megalakulásától fogva magára vállalta a szaknyelvek magyarosításának a feladatát. A Magyar Tudós Társaság eredeti és fő célja ugyanis a tudományoknak magyar nyelven való megszólaltatása volt. Nagy dolog volt ez annak idején, hiszen Magyarországon az egyetemeken is németül vagy latinul tartották az előadásokat. Bugát Pál volt (Rácz Sámuel után) a második, aki 1825-től magyarul kezdte oktatni a sebésznövendékeket.

A NYELVÚJÍTÁS

A tudatos nyelvújítás a XVIII. század hetvenes éveitől, a felvilágosodás kezdetétől (Bessenyei fellépésétől) vált mozgalommá, amelyben Kazinczy vezetésével a haladó írók és szakírók legjelentősebb képviselői is részt vettek, részben új szavak alkotásával, részben elméleti fejtegetésekkel is.

Az 1931-ben megalakult Magyar Tudós Társaság tüzetes programot dolgozott ki szakszótárak szerkesztésére. A szak- és műszótárak összeállítása a szakbizottságok kötelessége volt. A gyűjtési utasításokat Vörösmarty Mihály és Toldy Ferenc fogalmazta meg.

Nyelvünk azonban a szabadságharc leverése után súlyos válságba jutott. 1849 után a németesítésnek erős hulláma öntötte el az országot. Nagyszámban terjedtek el német szakszavak a nyelvünkben. Az Akadémia sem folytatta tovább a reformkorban megkezdett tevékenységét, a szaknyelvek fejlesztését.

Az ellenállás eszköze újra a nyelvújítás volt, amely elsősorban a tudományok, különösen a természettudományok és az orvostudomány nyelvének magyarosítására törekedett. Szóalkotásairól különösen Bugát Pál orvosprofesszor vált híressé, de (erőszakos szócsinálmányai miatt) egyben hírhedtté is. Ő indította meg Toldy Ferencsel együtt 1931-ben az első magyar nyelvű orvosi folyóiratot, az Orvosi Tárt, 1841-ben pedig megalapította a Természettudományi Társulatot, amelynek elnöként lankadatlanul szorgalmazta a természettudományok nyelvének magyarítását.

Toldy Ferenc 1865. július 11-én az Akadémián gyászbeszédet mondott Bugát Pál ravatalánál. Gyászbeszédének utolsó szavai ezek voltak: „Helyesen szólni Révay, szépen Kazinczy, műszabatosan Bugát Pál tanította a nemzetet” (Müller 1902: 5).

A nyelvújítás során ezrével keletkeztek új szók. Az új szavak alkotói minden eszközt felhasználtak a forgalomban levő idegen szavak pótlására. Szerencsés eljárás volt az elavult szavak felújítása, illetve a meglevő szavak új jelentéssel való felruházása. Régi szó felújításával keletkeztek például a következők:

PÉLDÁK | *iker, kór* (rég. jelentése: 'beteg'), *baj* (rég. jelentése 'harc, kellemetlenség'), *csámpás* 'görcsbelábú' (a szó eredeti jelentése: 'ügyetlen, gyenge, beteges'), *csukló* 'a kézfej és az alsó kar kapcsolódásának helye' (a szó eredeti jelentése: 'a csontok kapcsolódási helye'), *ideg* 'ingerközvetítő pálya' (a szó eredeti jelentése: 'az íj húrja, íj'), *ideges* 'nyugtalan', *kór* 'betegség' (igaz, hogy már Molnár Albert szótárában is megvolt a szónak a főnévi jelentése, de valójában csak a nyelvújítás korában terjedt el), *láz* 'rendellenesen emelkedett testhőmérséklet' (a szó eredeti jelentése: 'lázadás, főkolompos, fővezér'); *tapasz* 'gyógytapasz' (a szó eredeti jelentése: 1. 'vályog, vakolat; 2. 'ragadós, anyag').

Forgalomba hoztak a nyelvújítók nyelvjárási szavakat is:

PÉLDÁK | *bice* (továbbképzéssel): *biceg, hulla, halánték, köhécsel, renyhe, sejt, pete* (a *pete* a Péter személynév becéző változata volt; vö. pl. *elmege a péterkéje*), *góc*.

A nyelvújítás új szavainak zömét azonban szóképzéssel, összetétellel és elvonással alkották.

Képzett szavak: *adag, bódulat, borogatás, csikló, csontozat, csökevény, érzik, érzéketlen, eszmélet, fogamzik* (← *foganszik* ~ *foganzik*), *fogász, fogékony, gévész, gévész, gyógyász, idegzet, izület, izzadmány, haldokol, hörgő, kóros, lágyék, lázas, lazít, légzés, magzat, mákony* 'ópium', *mozgékony, műt, műtő, ragály, roham* (← *rohan*), *rokkant, sebész, sipoly, sorvaszt, szemcse, szemész, szerv* (téves képzés!), *szerves, szervetlen, szülész, szülész, tapaszt, táplálék, ülep, ürülék, vény, vérzékeny*.

Szóösszetétellel alkotott szavak: *ágyéktályog, ajakfék, álmókór, angolkór, alvajáró, bélfodor, csonthártya, csontváz, dobhártya, életerő, életjel, életjelenség, elmebeteg, érverés, dögvész, fogorvos, fogpor, górcső, gyógyszer, gyomorbeteg, halántékcsonk, hőmérő, hőmérséklet, kórbonctan, kórház, kórisme, kórokozó, kórtan, kórterem, kórtünet, látóideg, lázmentes, légcső, légcsőmetszés, mellékvesék, műtét, nyombél, seborvos, sejtanyag, sérvkötő, sérvmetsző, szegycsonk, szélütés, szempilla, szemüveg, szívbeteg, váltóláz, vérbő, véredény, verőér, vérszegény, víziszony*.

Szóelvonással alkotott szavak: *dudor* (← *dudorodik*), *ficam* (← *ficamodik*), *genny* (← *gennyed* ← *gennyedség* ← *gennyettségek*), *hám* (a *hámlik, hámosból*), *heveny* (← *hevenyétlen*), *inger* (← *ingerel*), *izom* (← *izmos*), *lob* (a *lobban, lobog* igékből), *nyák* (← *nyálka* ~ *nyák*), *nyirok* (← *nyirkos*), *pír* (← a *piros, pirul* szavakból), *porc* (← *porcogó*), *sérv* (← *sérvés*), *szomj* (← *szomjas*), *tapasz* (← *tapaszt*), *téboly* (← *tébolyodik*).

Szóelvonással létrehozott csonkított tőből továbbképzett szavak: *izomzat* (← *izmos*), *ivar* (← *ivadék*).

Olyan összetételek, amelyeknek egyik eleme csonkított tő, például: *bel* (← *belső*): *belgyógyász; bonc* (← *boncol* ← *bontszol*): *bonckés, boncmester, boncterem, bonctudomány; ellen* (← *ellene*): *ellenhatás, ellenszer; ét* (← *étel*): *étvágy, étvágytalan; gyógy* (← *gyógyít, gyógyul, gyógyító*): *gyógyerő, gyógyforrás, gyógyfű, gyógyfürdő, gyógyhatás, gyógyhely, gyógyintézet, gyógyír, gyógykezel, gyógykovács, gyógykút, gyógyszer, gyógyszerész, gyógyszertár, gyógyvendég, gyógyvíz; hörg* (← *hörgő*): *hörgőhurut; sáp* (← *sápad*): *sápkór; lát* (← *látó*): *látóideg, látóideg; lég* (← *levegő*): *légcső, légutak; tetsz* (← *tetszik*): *tetszhalott, tetszhalál; porc* (← *porcog*): *porcvágókés; utó* (← *utol*): *utó fájdalom, utóhatás; vissz* (← *vissza*): *visszér*.

Szóösszerántással jött létre a *csipesz* (← *csípő + eszköz*), *lékesz* (← *lékelő + eszköz*).

Sok összetétel esetében valószínű, hogy csupán német tükörfordítással van dolgunk, vagy legalábbis a német alakok erősítették az utóbbi típusú összetételek kialakulását:

PÉLDÁK | *ellenmérég* 'Gegengift', *ellenhatás* 'Gegenwirkung', *látóideg* 'Sehnerv', *látómező* 'Sehfeld', *gyógyhely* 'Kurort', *gyógyforrás* 'Heilquelle', *tetszhalál* 'Scheintod', *tetszhalott* 'Scheintote', *utó fájdalom* 'Nachschmerz' stb.

A nyelvújítás során több szabálytalanul létrehozott (például az összetétel előtagja igei tő), rossz hangzású szó is keletkezett. Ezek ellen az ortológusok felvették a harcot, többek között az 1872-ben megalapított Magyar Nyelvőr hasábjain. Így sok kifogásolt, idegen mintára keletkezett vagy túl mesterkéltséggel szó eltűnt a nyelvből és a szaknyelvekből is. Nem honosodott meg:

PÉLDÁK | az *ébrény* (← *ébredő lény*) 'megtermékenyített petesejt', az *éleny* 'oxigén', az *emészhézség*, az *eskór* 'nyavalytörés, Fallsucht', a *harapfog*, a *kőhártya*, a *lapasz* 'spatula', a *látideg* 'látóideg', a *láttan* 'optika', a *lékesz* 'lékelő, preparáló [eszköz]', a *lemb* (← *leendő ember*) 'méhmagzat', a *maktyú* 'fityma', a *metszfog* 'metszőfog', a *nyúzhártya* 'a herezacskó külső rétege', a *rágfog*, a *segg-pecs-közverőere* 'arteria perinei', a *torokszor*, az *úszizom*, az *ülcsont*, az *ütér*, a *vágfog* 'metszőfog' a *varrány*, a *zárízom* stb. Megmaradt viszont több, a szokás által szentesített (korábban nem helyeselt) szakszó, például: *csipesz*, *dögvész*, *fogász*, *gyógyász*, *gyógyszer*, *hallójárat*, *heveny*, *hordágy*, *idült*, *kórisme*, *kutacs*, *látletet*, *recept*, *tetszhalál*, *törzs*, *vény*, *visszér*.

A NYELVÚJÍTÁS UTÁN

Bár a nyelvújítás korszakát a kiegyezésig szokták számolni, az orvosi nyelv magyarítási törekvései és nyelvújítása nem zártult le a XIX. század végével, a XX. század elejével.

Az egyes orvosi szaknyelvek fejletlenségén kívül az orvostudomány állandó fejlődése is megkívánja az orvosi szaknyelv gondozását, hiszen újabb és újabb betegségeket fedeznek fel, új kezelési módokat és műszereket fejlesztenek ki. Ezeknek azonban mind nevet kell adni.

Az utóbbi száz év magyar orvosi nyelve több módon is gyarapodott (amellett hogy természetesen maradnak mindig csupán a szűkebb szakma által használt latin kifejezések is).

Idegen szavak megmagyarosodása, jövevényszóvá válása által, például:

PÉLDÁK | *diagnózis*, *vakcina*, *rehabilitáció*, *immunitás*, *katéter*, *reuma*, *infarktus*, *trombózis*, *tetanusz*, *narkózis*, *ciszta* stb.; összetételekkel: *agyvelőkampó*, *aktivitásmérés*, *alpnarkózis*, *fehértérűség*, *sugárártalom*, *sugárakbakterológia*, *szaruhártyaolló*, *szelvény-éztelenítés*, *cukorbeteg-ellátás*; (az összetétel egyik tagja idegen szó:) *adszorpcióképesség*, *aortaszájadék*, *artériaszűkület*, *szövetelektród*, *szívtranszplantáció*, *tüdődödéma*; (az összetétel egyik tagja tulajdonnév:) *Albert-varrat*, *Aldrich-szindróma*, *Bechterew-kór*, *Hodgkin-kór*, *Holzknacht-radiométer*, *Leb-vércsoport*; (az összetétel egyik tagja mozaikszó:) *ACD-oldat*, *ACTH-túltermelés*, *Lua-antigén*.

Keletkeznek orvosi kifejezések mozaikszóalkotással s ezeknek számokkal és/vagy köznevekkel való kombinációjával is:

PÉLDÁK | *AIDS*, *LD* (= letális dózis), *EKG*, *CRP* (= C-reaktív protein), *5 α -kolán*, *CO28-B7 kölcsönhatás*, *ACE-gátló*, *koponya-CT-vizsgálat*; tulajdonnevek köznevesülésével, például: *röntgen*; s ritkán képzéssel is, például: *AIDS-es*, *dializál*, *allergizál* stb.

NAPJAINK TEENDŐI

Az orvosi szaknyelv művelésével kapcsolatban ma is megszívlelendőnek tarthatjuk Korányi Frigyes professzor 1903-ban a Klinikai Recipe Könyv Előbeszédében írt szavait: „orvosi téren se olvadjunk szét az írói kozmopolitizmusban, hanem igyekezzünk a tudomány tág határain belül nemzeti egységünket kicsiben és nagyban kifejteni és kifejezni”.

Az orvosi szaknyelv magyarosításának és korszerűsítésének a feltétele azonban az, hogy azt mindig az orvosok szorgalmazzák, és tekintsék feladatuknak. A szaknyelvek alakításában a nyelvészek csupán tanácsot, segítséget tudnak nyújtani, hiszen csak az orvosok tudják eldönteni, hogy milyen elvek alapján tudunk úgy magyarosítani, hogy benn maradjunk a nemzetközi tudományos élet áramában is, s egyszersmind érthető, az egész magyar orvostársadalom számára hasznos magyar szaknyelvet használjunk. Akkor talán valóra fog válni, amit Kosztolányi A tudomány nyelve című írásában megfogalmazott (1933-ban): „Elmúlt az a kor, amikor a szaktudósokat azért becsülték, mert a tömeg nem értette őket, vagyis mert nem tudtak írni, legföljebb egymásnak. [...] Azt tapasztaltam, hogy a kitűnő tudósok kitűnő írók is. Nem a népszerűsködő tudósokra gondolok itt, akik uraságtól levetett, ellenszenvesen-színes szépirodalmi kellékekkel piperézzetik mondataikat, hanem az alkotókra, akik mindig egyszerűek és közvetlenek, az olyan fajta tudósokra, [...] akiktől írni tanulhat a szépíró is.”

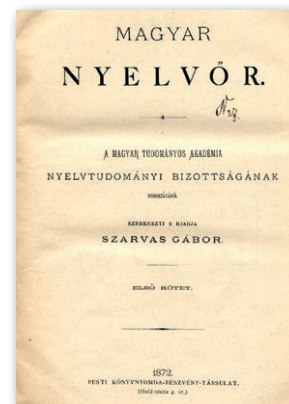
AZ ORVOSI SZAKNYELV ÉS A HELYESÍRÁS

Az 1831-ben megalakult Magyar Tudós Társaság felismerte a helyesírás fontosságát. Ezt bizonyítja, hogy az első nagygyűlésén (1831-ben) a következő határozatot hozta: „Határozottassék meg a' helyesírás' és nyelv' paradigmái..., hogy a' Társaság' saját irataiban ez által minden tétovázás és tarkaság elháríttassék”. Javasolta azt is, hogy a nyelvtudomány osztálya

a következő nagygyűlésre javaslatot készítsen a helyesírás szabályozásával kapcsolatban (Szemere 1974: 13). A második nagygyűlésre elkészült javaslatot a nyelvtudományi osztály tagjai elfogadták, s így jelent meg 1832-ben az Akadémia első helyesírási szabályzata 32 lap terjedelemben, szójegyzék nélkül, A magyar helyesírás' és szóragasztás' főbb szabályai címen. A szabályzat betartását az Akadémia még saját tagjai számára sem tette kötelezővé. Ez a szabályzat sok kiadást ért meg, s eleinte nem csupán az akadémia tagjai között talált követőkre.

Később változott a helyzet: írók és sokan mások kezdtek eltérni írásgyakorlatukban az akadémiai szabályoktól. Éppen ezért 1854-ben Fogarasi János, hivatkozva arra, hogy az Akadémia elmaradt az írásgyakorlattól, javasolta, hogy végezzék el a szabályzat revízióját. Az 1855-ben alakult Nyelvtudományi Bizottmány feladata volt ennek a munkálatnak az elvégzése. A javaslat meg is született, az új szabályzat azonban csupán 1876-ban jelent meg A magyar helyesírás szabályai címen. A magyar helyesírás ügye ezzel nem jutott nyugvópontra. Folyt a harc az egyszerűsítést kívánók és az akadémiai szabályzathoz ragaszkodók között.

Szarvas Gábor, a Nyelvőr főszerkesztője erre 1888-ban olyan helyesírást vezetett be a folyóiratba, amely több ponton eltért az Akadémia elképzeléseitől. Ugyanezt tette a Budapesti Hírlap is. Ekkor Simonyi Zsigmond 1891-ben újabb javaslatot terjesztett az Akadémia elé A magyar helyesírásról címmel, s ebben a javaslatban kérte a szabályok felülvizsgálatát, s a helyesírás egyszerűsítését. Négy módosítványa volt. Ezek közül az egyik, s ez érintette leginkább az orvosi helyesírást, az idegen szavak magyaros írásának a meghonosultak körén túl a meghonosodókra való kiterjesztése volt. – Ezt és Simonyi egyéb indítványait sem támogatta az Akadémia. Az 1901-ben megjelent újabb szabályzat tehát nem sok újat hozott. Jelentős volt azonban, hogy a szabályzathoz 496 szóból álló szójegyzék csatlakozott. Ebből orvosi vonatkozású szó mindössze 13 volt.

A Magyar Nyelvőr borítója

A helyesírás rendezetlensége a legtöbb bajt az iskolákban okozta. 1899-ben a Budapesti Népnevelők Egyesülete Wlassics Gyula vallás- és oktatásügyi miniszterhez fordult, hogy elpanaszolja a helyesírás tarthatatlan állapotát. A miniszter megbízta Simonyit, hogy dolgozza ki az iskolák számára a helyesírásnak egy könnyen érthető változatát. Ez volt az Iskolai helyesírás 1903-ban. Az ehhez csatlakozó (kb. 1700 szavas) szójegyzékben kb. 60 olyan szó volt, amely az orvosi szaknyelv körébe tartozott. Természetesen nagy részük közszóként is használatos volt. Milyen szavak voltak ezek? Például: *akút, állkapca, diagnózis, difteritisz, golyva, hallucinál, influenza, kolera, migrén, polip* stb. Jellemző volt erre a szójegyzékre, hogy több esetben megengedett kettős írásmódot is, például: *lábad* v. *lábbad*, *lélegzik* v. *lélegzik, siket* (*süket*), *szünik* v. *szünik*.

Az Iskolai helyesírás lehetetlen helyzetet teremtett, hiszen az iskolában tanított helyesírás eltért az Akadémiai javaslatoktól. Kompromisszumot kellett kötni. Ez megtörtént, s a kétféle helyesírásból született egy harmadik javaslat 1912-ben, majd végül 1922-ben került sor csupán arra, hogy egy újabb javaslat alapján elkészüljön egy olyan szabályzat, amely magába olvasztotta az iskolai helyesírás több elvét és az akadémiai helyesírás elképzeléseit is. Ezt a szabályzatot kötelezővé tették az iskolákban is, s most már megvolt a remény arra, hogy egységessé váljon a magyar helyesírás. Az 1922-es szabályzathoz is csatlakozott természetesen szójegyzék. Ebben az orvosi szaknyelv körébe vonható szavak száma már kb. 150 volt.

PÉLDÁK | *álhalott, állkapca* vagy *állkapocs, bacillus, baleset, asztma, boncol, csúz, diftéria* vagy *difteritisz, faggyú, fehérje-tartalmú* (nem fehénye), *fekély, föllábbad, geny* (egy ny-nyell), *hányóinger, ischias* (ejtsd.: iszkiász), *jöllét, keh, kúp, malária, mánia, paralysis, sejt, suggestiv, tifusz, veszett* stb. Ebben a szótár részben is vannak kettős helyesírású alakok, mint például a *mirigy* vagy *mirigy, rühes* vagy *rühös, lehellet* vagy *lehelet, gyúl* vagy *gyúlik* stb.; a *lélegzés* alakot viszont ez a szójegyzék már nem fogadja el.

A helyesírásban uralkodó zűrzavart nem csupán az Akadémia kívánta kiküszöbölni, hanem az újságírók és nyomdászok is. Ezért az Est szerkesztősége a Pesti Naplóval és a Magyarországgal, valamint az Athenaeum és a hozzátartozó nyomdákkal egységes helyesírást kívánt kialakítani. Balassa Józsefet bízták meg ennek megalkotására. Balassa 1922-ben, még az AkH. 1922-es megjelenése előtt kiadta A magyar helyesírás szabályai, szójegyzékkel című kiadványt. Ez a helyesírás az iskolai helyesírás alapján állt, s alapelveiben az akadémiai helyesírással is egyezett. A törekvés az volt, hogy minden ingadozást elkerülve csak egy írásmódot ajánljon minden esetben; s ahol csak lehet, az egyszerűség és a könnyebbség felé hajoljon. E szabályokkal és ezzel a szójegyzékkel az egységes magyar nyomdai helyesírás útját akarták egyengetni.

Ez részben sikerült is, csupán az volt a baj, hogy a szójegyzék mindössze néhány száz szót ölelt fel, s az Est lapjain kívül csupán néhány sajtótermékben alkalmazták. Szükség volt tehát egy egységes nyomdai helyesírás kialakítására. Ezért a Budapesti Korrektorok és Revizorok Köre mozgalmat indított ennek létrehozására. Az 1929-ben megjelent munka címe: Az egységes magyar helyesírás szótára és szabályai. A szótári rész most már körülbelül 450 000 szót tartalmazott. Ebből kb. 3000 szó az orvosi szakszókincs körébe tartozott. Például ilyenek:

PÉLDÁK | *aberráció, abortál, abszcesszus, agyacs, anabiózis 'látszólagos halál', anesztézia, antidótum 'ellenszer', arterioszklerózis, aszkór, atónia, bronchiális, bronhítisz, csánk 'hátulsó lábszár', csonttörés, csontvelő, dentális, depresszió, dezinfekció, diabetesz, diftéria, dorzális, dréncső, endokardítisz, epidermisz, eves, faciális, fogmeder, geny, gerincsorvadás, gyógykezelés, hemoglobín, hipertrófia, immunitás, inkubáció, irritáció, iszkiász, karcinóma, kardítisz, kollapszus, kreten, lappang, leukémia, migrén, neuraszténia, paralízis, recidívál, reves, skarlatina, szarkóma, szeptikus, tarjagos, tonzillitisz, tracheotómia, trepanáció, x-sugarak.*

Az idegen szavakkal kapcsolatban, mint láthatjuk a példákban, a szótár azt a gyakorlatot követte, hogy a meghonosodott idegen szavakat magyarosan írta. Érdekes módszert használtak a még meg nem honosodott idegen szavakkal kapcsolatban. Ezeket idegen írásmód szerint írták, és dőlt betűkkel szedték.

Hogy világosan lássuk, hogy mennyi iránymutatást adott az orvosi szavak írásához a hivatalos helyesírás, még egy adatot érdemes megjegyezni. Az 1988-ban megjelent Helyesírási kézisótárban, amely 130 000 szót tartalmaz kb. 4000 orvosi szakszó van. Tehát nem sokkal több, mint a Balassa-féle helyesírási szótárban. Természetesen itt már a modern orvostudomány szavaiból is megjelenik néhány (pl. *allergén anyag, amikroszkopikus, aszkorbinsav, immunhiány, implantáció, inkubátor, interferon* stb.).

Ebből a néhány számadatból is kiderül, hogy az orvosi szavak helyesírásához igen kis mértékben (a Helyesírási kézisótárban csupán az orvosi szavaknak kb. a 2%-ához) nyújtottak a helyesírási szótárak segítséget.

Nem csoda tehát, hogy az orvosi szavak helyesírása még a múlt század 70-es, 80-as éveiben is egyenetlen, sőt zűrzavaros volt, miközben a magyar helyesírás egységét az AkH. 1954-es kiadása már megteremtette.

Az orvosi helyesírás rendezésére az Akadémia az 1970-es években tette az első lépéseket: a Helyesírási Bizottság kezdeményezésére az Orvostudományok Osztálya Környei István akadémikus elnökletével 1975-ben létrehozta az Orvosi Szaknyelvi és Helyesírási Bizottságot. Ez 1978-ban elvi ajánlásokat fogadott el az idegen (főként latin–görög) eredetű szavak írására nézve, s ehhez több száz szavas szójegyzéket is csatolt, amely nagyrészt az orvosi szaknyelv már köznyelvvé vált idegen elemeinek magyaros írásmódját tartalmazta (Orvosi Hetilap 1979/9. szám 536–9), például: *injekció, ortopédia, reuma, diabetikus*, részben pedig az akadémiai helyesírási szabályzatban (10. kiadás) nem szereplő, de a köznyelvbe átment idegen eredetű orvosi szavakat: *hisztamin, menstruáció, abortusz*; valamint a nem kifejezetten orvosi, de a rokon tudományokban használt idegen eredetű, köznyelvvé vált szavakat, például: *mikroszkóp, vegetáció, radioaktív* stb. A bizottság nem ítélte el a görög–latin írásmódot sem, csupán arra hívta fel a figyelmet, hogy egyazon munkában következetesen alkalmazandó a klasszikus vagy a magyaros írásmód. A hibrid formákat (pl. stomatológia) kerülendőnek ítélte. Sajnos, a testület ezzel be is fejezte tevékenységét.

1978 után a legfontosabb esemény Brencsán Jánosnak az 1983-ban az Akadémiai Kiadónál megjelent Új orvosi szótára volt. Bár a mű nem helyesírási, hanem értelmező szótár, címszavainak írásmódjával a szerző befolyásolni óhajtotta az orvosi írásgyakorlatot, mégpedig az idegen elemek magyaros írásmódjának irányában.

Az Új orvosi szótár fellobbantotta a régi vitát a magyaros vagy latinos–görögös írással kapcsolatban. Az Orvosi Hetilap többször közölt cikket a Brencsán-szótárban alkalmazott helyesírás ellen – Trencsényi Tibor főszerkesztő tollából –, s tett szerkesztőségi állásfoglalást, illetve javaslatot a szerinte követendő írásmódra nézve. Mindez csak növelte az írásgyakorlatban már meglévő bizonytalanságot.

Brencsán Orvosi Szótárának 2006-os kiadása

bővítve művét. Szótára 2–3. kiadását göröggel bővítette; a magyar–latin részt pedig a beszélt nyelv fordulataival, közmondásaival (Baranyai Decsi János Adagiorumából). Teljes zsoltárfordításának (1607) szuverén költői értéke van. A 150 zsoltárt 130 dallamra szerezte, kb. ugyanennyi versformára, gazdag rímeléssel; ezzel a régi magyar költészet formailag egyik leginkább poétizált életművét hozta létre. Zsoltárátköltése egyike a legtöbbször kiadott magyar nyelvű könyveknek; zsoltárainak többsége a legismertebb gyülekezeti énekek közé tartozik, köztük olyan költői remekművek, mint a 42. („Mint a szép híves patakra...”) és a 90. („Tebenned bízunk...”). A pfalzi iskolakultúra és oktatásügy alapelveit közvetítette Syllecta Scholastica (1621) című műve, amelyben az anyanyelvű oktatásnak és a lányok tanításának szükségességét hangoztatta. Részletesen bemutatta az alsó-pfalzi tantervet (Institutio iuventutis; 1621). Mindez nagy hatással volt a magyar protestáns iskolakultúra szerkezetének, tananyagának kialakítására; ehhez szabták a debreceni, sárospataki, pápai, nagyenyedi iskolai törvényeket. A harmincéves háború kitörése után éleződő politikai-ideológiai küzdelemben Bethlen Gábor politikáját, művelődési terveit támogatta; segítette a gyulafehérvári akadémia megszervezését, közbenjárta H. Alsted, H. Bisterfeld, M. Opitz professzori meghívása ügyében. Ekkori művei nagyobb részt fordítások.

APÁCZAI CSERE JÁNOS (1625–1659)

1625-ben született. Iskoláit szülőfalujában kezdte, s itt is tanult alighanem 1636-ig, amikor a magasabb fokú középiskolai stúdiumokra Kolozsvárra került. Kolozsvárott nagy hatással volt rá mestere, Porcsalmi András, aki magánúton is oktatta tehetséges növendékét, s felkeltette érdeklődését a természettudományok iránt. Minden valószínűség szerint 1642–43-ban kezdte meg akadémiai tanulmányait a fejedelmi székhelyen, Gyulafehérváron.

Az erdélyi művelődés e régi központjában már a középkorban jelentős káptalani iskola működött. Bethlen Gábor szerette volna akadémiai rangra emelni, s ennek érdekében neves külföldi tanárokat hívott meg:

Alsted Henriket, Bisterfeld Henriket, Piscator Lajost. Működésük kezdetét a nagy fejedelem már nem érthette meg, de utóda, I. Rákóczi György alatt az akadémia épületei elkészültek, könyvtára tovább gyarapodott: Gyulafehérvár méltón betöltötte irányító szerepét. Ez a működés egészében vallásos jellegű volt, de a XVII. század derekán már ezen a vallásos művelődésen belül kezdtek megjelenni a világi tudományosság eredményei. Bisterfeld, Apáczai professzora nyilvános előadásain hirdette, hogy a Biblia magyarázata enciklopédikus tudást, kiterjedt tudományos ismereteket követel, s maga is szívesen foglalkozott természettudományokkal, mint mondották: philosophia naturalisszal. Kísérletei, korai Hatvaniként, ördögösség hírébe keverték. Apáczait Bisterfeld hatása indította el az enciklopédikus műveltség megszerzésének útján.

Apáczai Geleji Katona István református püspök támogatásával kijutott Hollandiába. Leyden, Utrecht és Harderwijk egyetemén öt esztendő telt, s alaposan megismerkedett a nyugati tudományosság eredményeivel. Elsősorban a keleti (héber, arab) nyelvészet vonzotta, de – mint írja – „keserű irigységgel” forgatta a nyugati nemzetek nyelvén kiadott különböző szaktudományi, főleg természettudományos műveket is. Hamarosan megérlelődött benne az elhatározás egy magyar nyelvű enciklopédikus kézikönyv megalkotására.

Közben azonban szívós kitartással merült el a legkülönbözőbb stúdiumokban: elsősorban a hittudományban és a keleti nyelvészetben. Mestere a híres ortodox teológus, Gisbert Voetius volt. Teológiai doktori fokozatát nem Utrechtben, hanem Harderwijk újonnan alapított egyetemén szerezte meg 1651 áprilisában: első felavatottja volt a friss univerzitásnak. 1651 nyarán – egyik leveléből tudjuk – betegeskedett. Ennek ellenére 1651 őszi megnősült: szeptember 30-án a Katalin-templomban esküdt meg Aletta van der Maetl, egy tudós utrechti család lányával.

Apáczai tudományos gondolkodásának kialakulásában döntő szerepet játszott Descartes eszméinek megismerése. A nagy francia bölcselem már 1629-ben a szabad Németalföld lakója volt, tanai minden más országnál előbb vertek gyökeret. Descartes filozófiájának elismerése többnyire kapcsolatba került a napközéppontú világrendszer kérdésével; a Descartes-tanítványok mind Copernicus és Galilei hívei voltak. Apáczai is mély meggyőződéssel állt a modern tudományos világkép vallói közé, holott a konzervatív egyházi körök a vallás és a Biblia tekintélyének sérelmét látták benne. Apáczai Csere János hívó lélek volt és maradt élete végéig, vallásos világnézet nem egy ponton meg is akadályozta abban, hogy Descartes filozófiáját végiggondolhassa. Magatartásának újdonsága abban állott, hogy őszintén meg volt győződve a világi tudományosság értékéről, s nem rendelte alá a vallásnak. Descartes-tal együtt azt tanította, hogy a Biblia a nép nyelvén és értelmi színvonalán magyarázza a dolgokat, s természettudományos megállapításai mindig a tapasztalattal ellenőrizendők.

Apáczai az 1652. év vége felé hazahívó levelet és útiköltséget kapott az erdélyi egyház püspökétől, Csulai Györgytől. A meghívásnak nem tudott azonnal eleget tenni. Családi körülményei, újszülött gyermekének életkora maradásra kényszerítették a következő év nyaráig. Ezt a háromnegyed évet használta ki Encyclopaediája gyors sajtó alá rendezésére; erőltetett munkával sem készült el vele Hollandiában, az utolsó három részt már Gyulafehérvárról küldte ki Utrechtbe, Waesberg János mester könyvnyomtató műhelyébe.

A kis család hosszú és nehéz utazás után 1653. augusztus 29-én tért haza Gyulafehérvárra. Gyulafehérvárott Apáczai az akadémia gimnáziumi (triviális) tagozatán a poétikai osztályban kapott tanári állást. Reformterveit hamarosan előterjesztette, s miattuk éles ellentétbe került tanártársaival, akiket szellemi fölénye és kemény, következetes jelleme is nyomasztották. Apáczai, a puritán eszmék híve, egyébként is hazaérkezése pillanatától fogva gyanú alatt állott. 1653-ban az erdélyi országgyűlés halálbüntetéssel fenyegető szakaszt iktatott a törvénykönyvbe az újítók ellen. Nagy bátorságra és jellemerőre vall Apáczai részéről, hogy ilyen körülmények között is nyíltan kiállt puritán-presbiteri meggyőződése mellett.

1653 novemberében tartott gyulafehérvári székfoglalója szép bizonyossága messze tekintő szellemének, tudásának és erkölcsi erejének. A bölcsesség tanulásáról értekezve, nagyszabású buzdító beszédet intézett az egybegyűltekhez az antik retorika műfaji szabályai szerint. Kifejtette, hogy „bölcesség”-en a tudományok egész körét, a teljes enciklopédiát érti, s terjedelmes áttekintést közölt a filozófia történetéről, kiemelte az arab művelődés érdemét az antik hagyomány fenntartásában. Jól látta a reneszánsz jelentőségét a kultúra megújításában. Rámutatott a magyar elmaradottság okaira, ipari elesettségünkre, iskolarendszerünk elhanyagolt voltára. Az ifjúság szeretetét nagyon hamar megnyerte, a többi, Bethlen Miklóstól *asinus*nak minősített tanár nagy bosszúságára.

A tudás- és jellembeli fölény, a politikailag kárhóztatott meggyőződés a jóakarát híján levő környezetben elég volt arra, hogy Apáczai helyzetét veszedelmessé tegye. Próbált pedig védekezni is: hithűsége bizonyítására vallási disputát tartott 1653 karácsonyán; a következő évben megjelent két művét pedig a fejedelmi ház ifjú sarjának, I. Rákóczi Ferencnek ajánlotta. Ez a két mű a Magyar Logikácska és a Fortius flamand humanista műveiből összeállított Tanács. A logikai kézikönyv az Encyclopaediához képest nem ad többet, érdekessége mégis, hogy a fejedelmi gyerekek kedvéért „példákkal világosította meg”. A Tanács Apáczai legszebb nevelő irata. Latin eredetijét nemcsak nagy önállósággal dolgozta fel, hanem párbeszéd formájába is öntötte, s ezzel elevebbé, pezsgőbbé tette. A „tanulásban elcsüggedt ifjút” a tudományok művelésének magas elvi szempontjaival és a tudományos munka erkölcsi normáinak ismeretével akarta tette serkenteni.

Bisterfeldnek 1655 februárjában történt halála után a vezető professzori állást a már előbb meghívott francia származású Basire Izsák, a Londonban kivégzett I. Károly angol király egykori udvari papja foglalta el. Az angol forradalom tette földönfutóvá, könnyen elképzelhető tehát, hogy szívós gyűlölet élt benne a demokratikus egyházkormányzati felfogás, a puritanizmus és a presbiteri rendszer hívei ellen. Mindent elkövetett, hogy a fejedelmet az „újító” irányok ellen hangolja, s ez nem mehetett nehezen, hiszen a zsarnoki hajlamú és indulatos I. Rákóczi György maga is tartott az angliai „zűrzavar” magyarországi következményeitől. Bizonyára Basire sugallotta Apáczai próbára tételének gondolatát is. A szokásos őszi záróvizsgán, szeptember 24-én megjelent a fejedelem udvari kíséretével, kedvelt embe-reivel együtt; közöttük volt Keresztúri Pál, Rákóczi hajdani nevelője, aki egyébként Apáczait fiaként szerette. A szokástól eltérően nem valamelyik jeles diák tartott disputációt, hanem maga Basire mondott nagy beszédet az angol independens nézetek veszedelmes voltáról. Szándékos logikai csúsztatásokkal azt igyekezett sugalmazni a fejedelemnek, hogy a magyar puritánusok lényegében a szélsőséges angol independens felfogás álcázott képviselői. A magát türtöztetni nem tudó fejedelem közbe is vágott, és felszólította a jelenlevőket, hogy ha independens felfogású volna közöttük, álljon elő. Basire álnokul tiltakozott, s kijelentette, hogy tudomása szerint ilyen nincs a gyulafehérvári tanári karban. Apáczai azonban érezte a célzást, s bátran megvallotta, hogy nem osztja ugyan az independens nézeteit, de igenis a puritán és a presbiteri eszmék híve. A fejedelem a szemébe vágta, hogy a presbiteri felfogás út az independensizmushoz. Basire folytatta szónoklatát, s most már a feudális közvélemény által nyíltan kárhóztatott presbiteri eszmék ellen fordult. Apáczai megélné, úgy érezte, hogy Basire gyenge érveire könnyű lenne megfelelni, s e felfogásának hangot is adott. A fejedelem vitát rendelt el, de Apáczai okfejtésének kibontakozását nem volt türelme megvárni, a disputát félbeszakította, s Apáczait az állásából elbocsátotta, kijelentve, hogy aki a presbiteri elveket ezentúl hirdetni merészeli, azt a Marosba dobhatja, vagy a toronyból hányhatja le. Innen kelt szárnyra az a téves nézet, hogy Apáczai elvei miatt életveszedelemben forgott, holott ez a fejedelem részéről csak a jövőre szóló fenyegetés volt, s az egykorú források egyáltalán nem említik, hogy szó lett volna Apáczai perbefogásáról.

Apáczai mindenestre kenyerét veszítette. Kényszerű munkátlanságát védekező iratainak megszerkesztésére fordította. Egészen bizonyos, hogy állatlansága idején Lórántffy Zsuzsanna támogatta, aki Sárospatakra is el akarta vinni igazgatónak (hiszen a nagy hírű Comenius 1654-ben eltávozott a Rákócziak iskolájának éléről); de a fejedelem nem engedte.

A fejedelem haragja lassan mégis csak megnyihült. Az Apáczai javára működő erők ügyes összejátékának sikerült elérnie, hogy a fejedelem 1656 tavaszán Apáczait a kolozsvári középfolkú iskola igazgatójának nevezze ki, s megbízta az intézetnek kollégiummá való fejlesztésével. Apáczai ment is örömmel Kolozsvárra. A Farkas utcai templom mellé már az öreg Rákóczi György felépíttette a kollégium épületét, bár a kész iskolát 1655 áprilisában a roppant kolozsvári tűzvész erősen megrongálta, a deákság mégis ide húzódott, mert a régi iskola, az óvárbán, ledőléssel fenyegetett. Apáczaira a pusztító tűzvész után főként a szükséges anyagi megerősítés és az igazi tudományos színvonal megteremtése várt. Mindkét feladatának megfelelt. Terveit, iskolaügyi gondolatait 1656. november 20-án Az iskolák feletti szükséges voltáról tartott székfoglaló beszédében fejtette ki. Ez a szónoklat jóval több, mint pedagógiai eszme-futtatás. Apáczai keserű szegyenkezést érzett a magyar elmaradottság, az anyanyelvi művelődés és a magas fokú világi tudományos élet hiánya miatt, s bár az erdélyi viszonyokat csak a művelődés oldaláról bírálta, éles kritikája rámutatott a bajok okaira, a feudális társadalom szerkezetében rejlő ellentmondásokra.

Ügyes szervezőmunkájának szép bizonyossága, hogy a folyton súlyosbodó, sőt 1658-ban tragikusra forduló politikai viszonyok között is fejleszteni tudta a kolozsvári iskolát, megnyerve Lórántffy Zsuzsánna, Rhédey Ferenc és Barcsay Ákos fejedelem pártfogását. Bethlen János és Váradi Miklós állandó patrónusai voltak.

Sokat dolgozott. Elveszett egy Amszterdamban állítólag nyomtatásban is megjelent katekizmusa s egy vitairata az egyházigazgatásról, de ránk maradt az emberi elméről szóló jelentékeny filozófiai disputációja és a Barcsay Ákoshoz benyújtott akadémiának a tervezete; az előbbi a magyarországi Descartes-irodalom egyik legszínvonalasabb terméke, az utóbbi pedig az első magyar egyetemi elgondolás. Pázmány 1653-ban alapította meg az első egyetemnek szánt tanintézetet, de az jó ideig csak a papképzés szolgálatában állt. Apáczai tervezetében kibontakozik a teljes négyfakultásos egyetem akadémiai tanáccsal, botanikus kerttel, nyomdával, sőt a deákság ellátását szolgáló ösztöndíjrendszerrel és menzával együtt.

Apáczai utolsó éveinek (1658–1659) munkáját tükrözi a mindmáig kéziratban maradt *Philosophia naturalis*. A Porcsalmi András másolatában olvasható kézirat a Magyar Encyclopaedia filozófiai és természettudományi részeinek alapos átdolgozása, kibővítése, példákkal való megvilágítása latinul. Apáczai tudományos munkásságának talán ez a legértetesebb terméke. A mű vége felé a szerző makacs betegségére panaszkodik, s ezzel indokolja az egyes részek kidolgozatlan voltát. Valóban súlyos betegség gyötörte, kí-méli nem tudta magát. 1659 novemberében vitára vállalkozott Veres Ferenc kolozsvári római katolikus lelkésszel, bár életéből már alig néhány hét volt csak hátra. Az óév utolsó óráiban halt meg.

Apáczai legjelentősebb műve a Magyar Encyclopaedia (15. és 27. ábra). Az Encyclopaedia megszületése hosszas vívódások eredménye volt. Apáczai latinul kezdte, majd magyarul folytatta, s meg kellett küzdenie a nyelv szegénységével, mint ő mondja: „szárazságával”. Ezen természetesen a modern polgári tudományosság szókinccsének hiányát értette. Makacs kitartása azonban (Platon és a nyomába lépő görög humanista Theodoros Gaza példájától serkentve) végül is győzedelmeskedett, s Encyclopaediájának tizenegy részében sikerült magyarul összefoglalnia kora tudományosságának kivonátát. A tizenkettediknek tervezett magyar retorikát már nem tudta megírni, hiszen itt nemcsak a tudomány nyelvét, hanem szinte magát a tudományt is neki kellett volna megalkotnia.

Az Encyclopaediát iskolakönyvnek szánta, eredetiségre nem törekedett. A mű kompendiumjellege azonban nem akadály a tudományos színvonalnak, sőt Apáczai egész eljárását elméleti tudatosság hatja át. Anyagát kora legszínvonalasabb kézikönyveiből válogatta, a szerkezetet azonban maga alkotta. Apáczainak nem kis érdeme, hogy a legnehezebb kérdésben, anyagának megszerkesztésében érvényesíteni tudta a „világosan és tagoltan”

152 MAGYAR ENCYCLOPEDIA
mind unctalan eledel adatik, mely a' meh menedékin
az anya sivebül a' lepenybe, és abbol a' mehnek me-
leglége miá a' köldöki ér gyukereire üzteretik és ugy
vitetik ostonle a' magzat siveére. 11. Haíonlokeppen
mivel a' meg látott avagy képzett dolognak képe volta-
keppen iratot le az agy velőben. onnan a' lellek által
a' közönféges erőre vitetik, honnan ífmet a' köldö-
ki lellek ereken a' magzatra, kit oston meg illetvén
benne mindeltig meg marad. 12. A' s' süles a' magzat-
nak világra hozása: ennek kiváltképpen valo oka az
hogy: a' magzat meg nevedkedven étel és levegő eg-
nélkül sütközdődik, és ezokáért magát kiterjeszteni
süntelen igyekeztvén, a' meh menedékinek rostyaic
's hufait érdekeldegeti, és így azt a' ki adásra rendeli,
késítiri. 13. s' oston az agy velőnek azok a' menedé-
ki mellyek a' mehre járnak, meg nyitaván oly
bőfégeten kezdik a' lelkeket a' mehbe botfítani
hogy azok azt meg nyitvén a' magzatot sebesen
ki tállítják. 14. Mely mivel igen légy, és a' meh sá-
jais, az ackori fok nedveslégről igen meg sikulván,
gyakorta könnyen ki fuvad. 15. Nem sokkal külömb-
böz a' tojománybol valo sületetis a' meg mondotnak-
tol. t'fak hogy a' magzat, mely az anyának t'fak nem
mind unctalan rajta ütélétől meg melegedet tojomány-
bol sületik, eredetet véssen a' mehben a' magbol lött és
a' tojománynak futab részébe helyeztetett állati kez-
dettről; és eledelt véssen a' tojomány fejeriből és céki-
ből, mellyeken a' magzatnak köldöki erei és lelleke-
rei vagynak el sülyedve, es vegeztire a' tojomány-
ban elegendé meg nevedkedven, a' tojomány héjjár azó
nagyfágyával és mozgásával ki rontya, és így vegeére
abbol ki kél. 16. Immár a' nemzes ha meg vedéget-
tődik, sületik t'fuda és darab hus. 17. A' f' t'fuda
az elő állatnakja méhben modnélkül valo egybe alko-
tása. Mellyet szerez a' t'fudalatos dolgoknak képzése,
mellyel a' mag és a' vér, reszteték mellyekre a' képzés
le vitetik, t'fudakeppen rendeltenek el. 18. A' g
darab hús (tag) az a' melynek t'felfonyta se béle nint-
gen, és lefén az oly magbol melynek t'fefeí olyan
sul

27. ábra. Részlet Apáczai Csere János Magyar encyclopaediájából

kartézianus elvet. A könyv a descartes-i metafizikával vagy (ha tetszik) ismeretelmélettel indul, s megalapozza az emberi vizsgálódás lehetőségét. Ehhez egészen természetes módon kapcsolódik a dialektika vagy a logika (II–III. rész) mint a gondolkodás tudománya. A számtan és a mértan (IV–V. rész) már a valóság ismeretét készítik elő, de még az elvont elmélet talaján mozognak. A csillagászat (VI. rész) a leginkább matematikai jellegű természettudomány, de jól átvezet a nagy terjedelmű VII. részhez, amely lényegében philosophia naturalis, az élettelen természet, a növényvilág, az állatvilág és az ember biológiai-fiziológiai bemutatása. A „csinálmányok”-ról szóló VIII. rész az emberi kéz műveit rendszerezi. Apáczai ide sorolja a leíró földrajzot, az építészetet és a gazdasági ismereteket. Miután megalapozta és bemutatta a fizikai valóságot, a társadalom felé fordult. A történelem logikusan csatlakozik a társadalmi tudományokhoz (IX. rész), majd a szerző áttér a gyakorlati filozófiára, s ezen a társas együttélés szabályozóit érti: az etikát, a „háztartástant” (a családi élet belső rendjét), a politikát és a neveléstudományt (X. rész). A tudományok rendszerét a teológia zárja (XI. rész), a kör önmagába fut vissza: az enciklopédikus tudás, a szerző és kora vallásos világnézetének megfelelően, Istennel kezdődik és ott is végződik.

A mű VII. része (mint már volt róla szó) a természet egész világának, s benne az ember életének részletes leírása. Fizikai földrajzzal, a földfelület leírásával kezdődik. Általános biológia és fiziológia következik ezután, s az orvostudomány is jelentős helyet foglal el benne, s mind a tünettant, mind a gyógyítástant tüzetesen kidolgozza. A természet három országának ismertetése már inkább leíró jellegű: állattan, növénytan, ásványtan.

Az Encyclopaediával Apáczai minden elődjénél többre vállalkozott, mert az új polgári tudományosság, a bölcselet, a mennyiségtan, a természettudományok szókincsét akarta megteremteni, ezeket akarta magyarul leírni. Nyelvertertő és fogalomalkotó munkájában nagy nehézségei voltak, bár segítséget jelentett számára a XVII. századi nyelvújító mozgalom kiválóságainak, Geleji Katona Istvánnak (Magyar Grammatikácska 1645), Mikolai Hegedűs Jánosnak (A mennyei igazságnak tüzes oszlopa 1648, utószó), Megyesi Pálnak (Dialogus ecclesiastico-politicus 1650, előszó) a munkássága, akik bőven értekeztek a magyar nyelvről, és egész sor új műszót és képzési módot ajánlottak. Apáczai tanult tőlük, s a teológiai-filozófiai fogalmak magyarosításának módszereit a többi tudományokban is alkalmazta. Merített székely tájnyelvének szókincséből is. Geleji Katona egyetlen tanácsát mellőzte: jóformán sohasem használt idegen szót.

Bán Imre Apáczai Csere János című munkája alapján (Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézet, Budapest, 1958).

PÁPAI PÁRIZ FERENC (1649–1716)

(Dés, 1649. május 10. – Nagyenyed, 1716. szeptember 10.). Pápai Páriz Imre, református pap fia. Gyulafehérvárt, Marosvásárhelyt, Nagyenyedet, 1672–73-ban Lipcsében, Marburgban, Heidelbergben, Bázelen tanult. Heidelbergben filozófiai, Bázelen orvosdoktor lett. 1675-ban hazatért. 1676-ban Nagyenyeden, 1677-től a fejedelmi udvarban volt orvos. 1680-tól haláláig az enyedi kollégiumban a görög nyelv, fizika, logika tanára. Pápai Páriz Ferenc külföldi összeköttetései révén gyűlt össze a Rákóczi-szabadságharcban elpusztult kollégium újjáépítését lehetővé tevő segély; s nagy szerepe volt az oderafrankfurti és leideni ösztöndíjak megszervezésében is. – Polihisztor volt; munkássága a puritanizmus és coccejanizmus eszményével rokon, de világi jellegű. 4 könyvből álló, részben franciából, németből fordított, részben önállóan összeállított sorozata (Pax animae, Kvár, 1680; Pax corporis, Kvár, 1690; Pax aulae, Kvár, 1696; Pax sepulchri, Kvár, 1698) a világi ember békéjéhez, testi-lelki harmóniájához ad útmutatást; közülük a Pax corporis (A test békéje) az első magyar nyelvű nyomtatott orvosi könyv (22. és 23. ábra). Benne a természettudományos gondolkodás ötvöződik a népfelvilágosító szándékkal. A Pax corporist a XVIII. században még hatszor adták ki. Történeti tárgyú művei is kezdeményező jellegűek. A Bethlen Gábor és David Pareus levelezéséből kiadott Rudus redivivum (Szeben, 1684; magyarul Romlott fal építése, ms., 1685) a hazai egyháztörténeti irodalom ösztönzője. Ő adta kis az első magyar címerant Ars heraldica (Kvár, 1694) címmel. A Tótfalusi Kis Miklós halálára írt Életnek könyve (Kvár, 1702) nemcsak emléket állít az elhunyt barátának, de az első magyar nyomdatörténeti vázlatot is tartalmazza. Benne Pápai Páriz Ferenc élesen bírálja a magyar társadalom elmaradottságát, kulturálatlanságát. Legnagyobb hatású műve a Szenci Molnár Albert szótárának átdolgozásával, kibővítésével ké-

28. ábra. Pápai Páriz Ferenc szótárának borítója

szített Dictionarium Latino-Hungaricum (Lőcse, 1708). A nagy nyelvi tudatossággal készült, új szavakat, szókapcsolatokat meghonosító szótár csaknem 200 évig volt használatos.

Mind a szótár, mind a függelékeként megjelent Observationes orthographico-grammaticae, a helyesírás szabályainak összefoglalása (Csécsői Jánosnak, Tótfalusi segítőtársának munkája) Tótfalusi helyesírási reformját terjesztette.

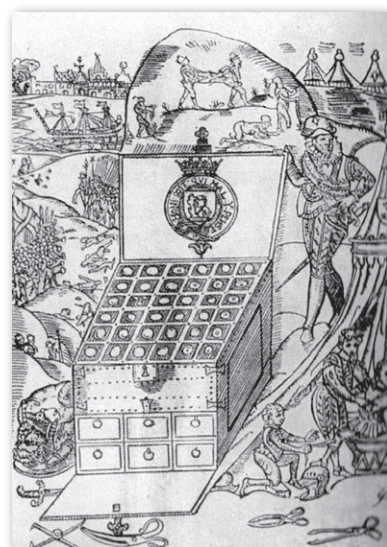
29. ábra. Miskolczy Ferenc a *Manuale chirurgicum*ának borítója

fejezete (különösen az embriológiai része) biológiai szempontból is igen figyelemre méltó. A munka végén található a Vocabularium latino-ungaricum. A deák nyelven megnevezett minden magán-magán orvosságok az ő természetek és tulajdonságaikkal együtt az alphabetum szerint magyarul.

MISKOLCZI FERENC (1697–1771?)

Miskolczy Ferenc sebészről, Győr város orvosáról és tanácsosáról igen keveset tudunk. Egyes források szerint 1697–1771-ig élt. Máshol viszont azt olvashatjuk, hogy: „Meghalt, midőn már 80. évét túlhaladta.” – Munkája: *Manuale chirurgicum* avagy *chirurgiai útítárs*, melyben az egész anatomia, égi jegyeknek ereje, a testi tagokon külsőképen történhető nyavalyák és eseteknek az seb kötés, ér-vágás, vagy akárminémű *chirurgiai foglalatosság* által teendő orvoslása, ezen fellül az flastrom és unguentumoknak készítése, rövid kérdések által magyaráztatott és most elsőben magyarul ki-botsátott (Győr, 1742; 29. ábra).

A munka Norr Erhardt, *Chirurgiser Wegweiser* 1706-ban megjelent és 1710-ben 2. kiadást ért munkájának fordítása, illetve részben átdolgozása. A magyar változat több

30. ábra. Miskolczy Ferenc korából való tábori sebészládika

RÁCZ SÁMUEL (1744–1807)

1744. március 30-án született (székely eredetű családból). Középiskoláit Kolozsvárott végezte, majd bölcsészetet tanult Nagyszombatban. Ezután Bécsben folytatta tanulmányait jezsuita noviciusként. Először bölcsészetet és jogot hallgatott, majd kilépett a rendből, és orvosi diplomát szerzett 1773-ban. Ezt követően Bécsben és Nagybányán praktizált. Nagybányán királyi kamarai és városi főorvosnak nevezték ki. Itt nősült meg. Rumbach Sebestyén pesti tiszti főorvos lányát, Rumbach Borbálát vette feleségül. 1777-ben, amikor a nagyszombati egyetemet Budára helyezték át, az egyetemmel együtt ő is átköltözött. Az egyetemen rendkívüli egyetemi tanárrá nevezték ki. Patológiát, élettant és szövettant tanított. 1783-ban az élettant és a bonctant nyilvános, rendes tanárává nevezték ki. Ő volt az első, aki magyarul tanította az egyetemen a sebész-növendékeket.

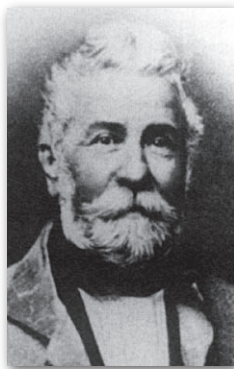
Ebben az időben magyarul írt tankönyvek még nem léteztek. A magyarul íródott (nyomtatott és kéziratos) orvosi könyvek és füves könyvek többnyire csak „népszerű-tudományos” szinten foglalkoztak az orvoslással, sokukat nem is orvosok írták. E könyveknek az volt a céljuk, hogy némi segítséget nyújtsanak azoknak a betegeknek, akiknek szegénységük vagy az elmaradott egészségügyi viszonyok miatt megfelelő orvosi ellátásra nem volt reményük. A magyarul írt orvosi tankönyvek hiányát érezve Rácz Sámuel a tankönyvek egész sorát írta, illetve fordította le.

Szinnyei József a „Magyar írók élete és művei” című könyvében Rácz Sámuelnek összesen 19 munkáját sorolja fel. Más források szerint azonban 25 tudományos munkát írt (ebből 12-öt magyarul). Munkáiban fontos céljának tekintette a magyar orvosi szaknyelv kifejlesztését. Joggal tekinthetjük tehát Rácz Sámuel a magyar orvosi nyelv, illetve szakirodalom egyik tudatos megformálójának.

Munkássága kiterjedt az anatómia, az élettan, a kémia, a szülészet, a sebészet területére, s írt a füredi gyógyvíz hasznáról is. Felismerte többek között annak a jelentőségét, hogy a sebészeti tevékenységet folytató „borbélyok” oktatását ki kell szélesíteni.

Főbb munkái: Az emberi élet általános ismeretét tanító könyv. Buda, 1772; Orvosi oktatás... Buda, 1776; Pozsony és Kanc, 1778²; Orvosi tanítás 1-2. (fordítás). Buda, 1778–80, hasonmás kiadása: Back Frigyes 1982; A physiologiának rövid sommája. Pest, 1789; Orvosi praxis. Buda, 1801; A borbélyi tanításoknak első és második darabja (1793, 1795).

Rácz Sámuel a könyvek fordítása és önálló munkák írása közben sem hanyagolta el az oktatói munkát: belgyógyászatot, elméleti orvostant, államorvostant, anatómiát és élettant adott elő; négy évig dékán, majd 1793-ban rektor volt. Emellett mindvégig kiterjedt – és kortársai szerint sikeres – orvosi praxist is folytatott. Munkásságának elismerésül táblabírói, királyi tanácsosi címet, Mária Teréziától aranymedált kapott. 1807. február 24-én 63 éves korában halt meg Pesten.

BUGÁT PÁL (1793–1865)

A szegény sorsú szabómester, Bukát (akkor még így írták) János fia 1793. április 12-én született Gyöngyösön. Tanulmányait a gyöngyösi ferences rendi gimnáziumban kezdte, majd 1807-től az egri líceum bölcsész diákjai között találjuk.

Szorgalma és kitartása az orvosi pályára vitte: 1811-ben iratkozott be a pesti orvosi karra. Ezekben az években tanárai között ott van Lenhossék Mihály és Stáhl Ignác is. Egyetemi professzorai, majd nagyhírű idősebb munkatársai nemcsak kimagasló tehetségére figyeltek fel, hanem kemény egyéniségére, akaraterejére, szorgalmára és tántoríthatatlan hivatástudatára is. Egyszerű származását büszkén hangoztatta, magyarságát és demokrata voltát sohasem tagadta meg.

A kudarok – amelyekben bőven volt része – csak elszántabbá tették. 1818-ban Bugát Pált orvosdoktorrá avatták. Először asszisztensként tevékenykedett Stulfa egyetemi tanár mellett, és több mint két évig Fabinyi Teofil szemézmester segédeként is dolgozott. 1821-ben megpályázta az Országos Szemészeti Hivatalt. Az aspiránsok között neki voltak a legjobb szakmai eredményei, dicséretes ügyességgel, bal kézzel végzett el egy szemhályogműtétet. Fiatal életkorára hivatkozva azonban mégsem nyerte el a tekintélyes posztot.

Mélyen megbántódva arra készült, hogy elhagyja az országot, és elfogadja a kazanyi egyetem meghívását. A bécsi udvartól azonban nem kapta meg a szükséges engedélyt. Ezután sűrűn váltogatta a munkahelyeit: Bakabánya, Pest, Selmecbánya, Béalabánya, majd ismét Pest jelzik útját.

1824-ben – pályázat eredményeként – nevezték ki a sebészek számára felállított Elméleti Orvostani Tanszékre professzornak. 24 évi munkával jutott el pályája csúcsára: élettant, kór- és gyógytant, valamint gyógyszeriant tanított magyarul. Életének nagy fordulatot adott az egyetemi katedra, még akkor is, ha Bugátnak fájó volt, hogy csak a sebészek oktatásával foglalkozhatott. Ez időben úgy tartotta: belőlük nem lesz „igazi” orvos.

A nyelvújítás, a magyar nyelv fontossága felismerésének, valamint barátainak hatására Bugát elhatározta, hogy a magyar nyelv használhatóságát az orvosi irodalomban is bebizonyítja. Az egyetemen ekkor latinul és németül folyt az oktatás. Az egész magyar nyelvű természettudományi irodalmat is csak pár könyv alkotta (Diószeghi, Fazekas, Földi). Rácz Sámuel, valamint különösen Bene Ferenc már Bugát előtt kezdeményező lépéseket tettek e téren: tanítványaik számára néhány orvosi könyvet ki is adtak. Ilyen előzmények után kezdett Bugát az egyetemen magyarul tanítani, buzdítva erre tanártársait is. Önérzetes kiállításának, harcosságának köszönhetően a tanári karban többen követték példáját. Elhatározását különösen örömmel fogadta Schusztér János, aki a kémia nyelvét már megpróbálta magyarosítani. Az idősebb kolléga mellett a fiatalok közül Flór Ferenc és Pólya József tanártársai, valamint Forgó György, Pest megye fizikusa szegődött Bugát nyelvújító munkássága mellé.

Bugát Pál 1828-ban Bonctudományi szójegyzéket készített, és lefordította Hempel Adolf Fridrik kétkötetes munkáját Az egészséges emberi test bonctudományának alapvonalai címmel. Ez volt az első magyar nyelven megjelent bonctani mű, amelyet Bugát szójegyzéke segítségével könnyen lehetett használni. A gyakorlat elfogadta Bugát újításait. Csasz Márton a bonctudományt Bugát könyve szerint oktatta, s a hallgatók szívesen tanulták azt.

Kezdetben Bugát a már forgalomban lévő műszavakat vette górcső alá, jelentésüket pontosította: „a zavaros homályt derített tisztasággal” kívánta lecserélni. Célja az volt, hogy kerülje a hosszú és alkalmatlan szavakat; ha lehetett, megrövidítette, ha nem, újjal pótolta azokat. Tanulmányozta a nyelvjárásokat, régi könyveket olvasott. Új szavait értő baráti körben be is mutatta: Vörösmarty, Kisfaludy Károly, Toldy Ferenc, Bajza József, Stettner, ritkán Helmezy kritikájára vagy dicséretére számíthatott.

1828-ban Bugát feleségül vette Almay Erzsébetet. Gyermekük nem született, így teljes energiáját munkájába fektethette. A harmincas években további könyveket jelentetett meg, köztük Hahnemann Organon című híres könyvének fordítását. Ekkortájt írta meg tanítványai számára magyar nyelven a Közönséges kórtudomány és az Éptan című könyveit is.

1831. január 1-jén, Bugát Pál Toldy Ferencsel együtt megindította az első orvosi folyóiratot, az Orvosi Tárat. A vezérszóban kijelentették, hogy egységes műszó-terminológiát fognak követni, bárki is írja a cikkeket, mert ugyanabban a kötetben hatféle író hatféle szót nem használhat. Bugát egyetemi munkája mellett e folyóirat segítségével terjesztette leginkább orvosi műszavait. Az első magyar orvosi szaklapba szívesen írtak mind az egyetemi, mind a vidéki orvosok, így a lap nem érezte meg, mikor Bugátot az 1831-es kolera elleni védekezés okán Lenhossék az északkeleti vármegyékbe küldte. Feleségével Máramaroszigeten telepedett le, de állandó összeköttetésben maradt Toldyval.

A szülővárosából érkező hírek – két hét alatt 400 ember halt meg kolerában Gyöngyösön – aggodalommal töltötték el. Szülei és nénye öt gyermekével ebben a városban élt, a szükségben segítségükre sietett 25 forinttal. A járvány elmúltával – édesapja halála miatti rövid gyöngyösi tartózkodás után – visszatért Pestre.

Az Orvosi Tár szerkesztése sok nehézséggel járt, s ez Toldyval való kapcsolatának megromlásához vezetett, olyannyira, hogy 1833-ban Toldy szerepét a szerkesztésben Flór Ferenc vette át. A lap kiadása sajnos ugyanebben az évben átmenetileg szünetelt, de Bugát szívósságának köszönhetően 1838-ban újraindult, s 1841-ig félévenként jelent meg. Az utolsó években (1848-as megszűnéséig) színvonala felfelé ívelt, híven közvetítve a magyar medicina fejlődését.

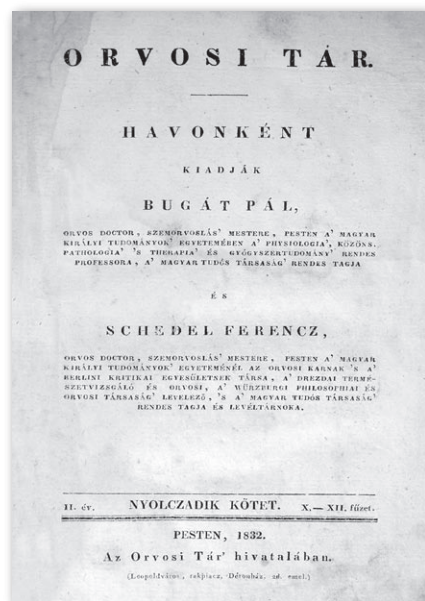
Bugát Pál elkötelezettségét és ambícióját jellemzi a Toldyval közösen 1833-ban megjelentetett Orvosi szókönyv, az 1836-ban lefordított, Sebesség címen kiadott Chelius első kötete, majd 1837-ben a második kötet, amelyet további kettő követett. Majd újabb fordítás következett Tscarner Tapasztalati természettudomány című könyvével (1836).

Nem szegte kedvét a nyelvújítási munkásságát kísérő, sok esetben éles, személyeskedő kritika sem. Ezek a kritikák arra hívták fel a figyelmet, hogy újításai merészek, maga Toldy figyelmeztette arra, hogy szükségtelen olyan szavakra újat alkotni, amelyekre már van szó. Bugát kezdte elfelejteni a Bonctudományok idején hangoztatott elvét, miszerint a szavak jelentésében a bizonytalanságot szünteti meg. Tekintélye ebben az időben töretlen, a kritikákra reagálva úgy vélte: az idő majd megrostálja az ő szavait, a rosszak kihullnak közülük. Flór Ferencsel 1837-ben kiadta Kisdéd sebészeti eszköztárát és a Nevezetesebb sebészi véres műtételeket (1839). Flórral közösen összeállították a Magyarországi orvosrend névsorát. Kiegészítve kiadta a néhai Schuszter Jánosnak a Gyógyszerek árszabása című munkáját (1843).

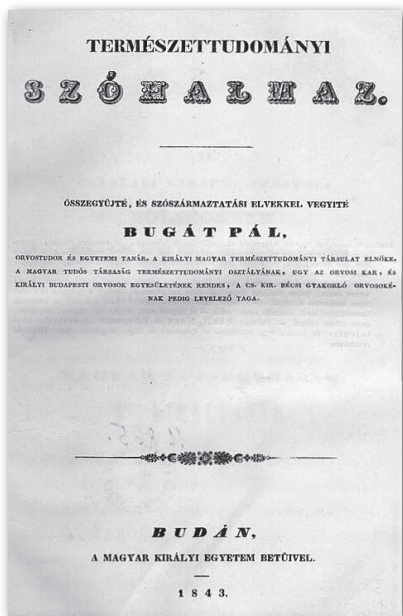
Ilyen termékeny évek után nem meglepő, hogy a Bene Ferenc által összehívott Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűlésén Bugátot elnöknek választották. Kihasználva ezt a megtisztelő bizalmat, azzal a javaslattal állt elő, hogy hozzák létre a Természettudományi Társulatot. Az indítvány támogatásra talált, a társulat elnökévé Bugát Pált választották, majd újabb négy évig alelnökként végezte munkáját.

1843-ban ismét próbálkozott feljebb jutni az egyetemi oktatók között. Ekkor az Államorvostani Tanszék professzori székét pályázta meg. Bugát mellett szólt egyetemi oktatói gyakorlata és akadémiai tagsága. Esélyét csökkentette az a tény, hogy nem rendelkezett törvényszéki orvostani gyakorlattal. A tanszéket idős korára hivatkozva végül nem kapta meg.

Az Orvosi Tár 1841-es évfolyamában már említést tesz egy nagyszabású tervéről. Az 1843-ban megjelenő Természettudományi szóhalmazmáról (32. ábra) ekkor így ír: „A jelen munkában 18 évi fáradozásaink gyümölcsét tesszük le, s úgy véljük, hogy honi irodalmunknak,

Az Orvosi Tár borítója

A Természettudományi szóhalmaz borítója

ez által nemzetünknek nem kedvetlen munkát tettünk. – Igaz, hogy a magyar tudós társaság természettudományi osztálya is munkálkodik egy ilyenek kiadásán, de ez minden eddig ajánlott helyes vagy helytelen szavaknak gyűjteménye leendvén, inkább csak historiai becsre van számítva, holott a mienk csekély belátásunk szerint csak vagy a már életbe átment, vagy hihetőleg átmenendő szavak gyűjteményét foglalandja magában, sőt helyell közel olyak is találtnak benne, mellyek még egészen újak lévén, a tudós társaság által kiadandóban semmiképp sem találtnak helyet...”

A Természettudományi szóhalmaz 40 000 szót tartalmaz, ábécérendbe szedve. (Közel két évtizedes nyelvészeti munkájának gyümölcsét Bugát V. Ferdinándnak ajánlotta, akitől elismerésként gyémántgyűrűt kapott.) Életének kutatói szerint a szóhalmaz megjelenésének idején volt tekintélyének zenitjén, „érdemeinek teljes elismerését akkor hallhatta társaitól”.

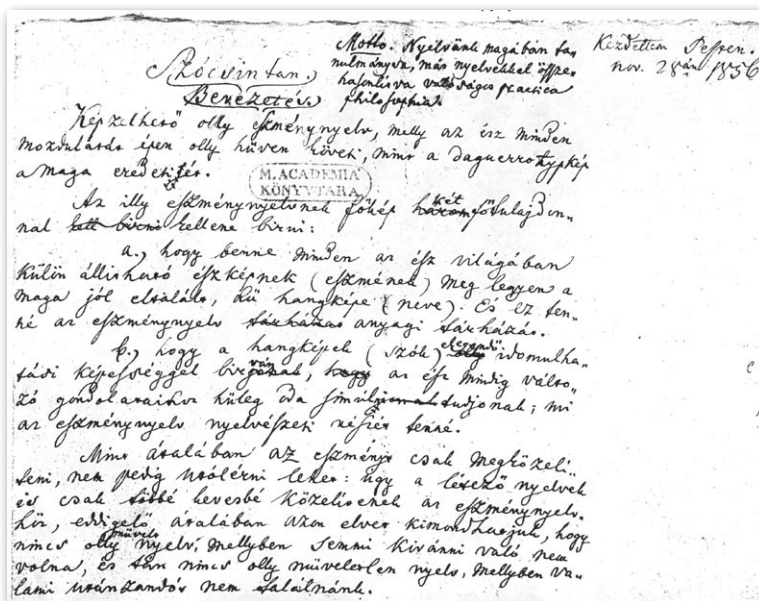
A Természettudományi szóhalmazról Bugát így vall: „...mit sokféle fáradozásaim közt leginkább kitűnőnek gondolok”. A szóhalmaz megjelenését követően Bugát életében néhány éves pihenő következett.

Az 1848-as forradalom idején minden fontosabb eseménynél jelen volt, a Honvédelmi Bizottmány Magyarország főorvosává nevezte ki, 1849-ben pedig követte a kormányt Debrecenbe, és részt vett annak munkájában. Világos után megfosztották állásától: bujdosásra kényszerült. Gyöngyösön a ferences rendfőnök rejtegette szobájában. Később ugyan amnesztiában részesült, de egyetemi katedrára többé nem állhatott.

1850-től Budán, a Városmajorban élt, idejét kertészkedéssel, orvosi praktizálással és elsősorban nyelvészkedéssel töltötte. 1850. október 12-én bejelentette az Akadémián, hogy elkészült a magyar–finn szótárral. Műve azonban kézirat maradt, mint az azt követő további szótárai is. A Világost követő évek nem kedveztek a Bugát-féle nyelvújításnak. Munkásságának eredménye ebben az időben néhány kisebb cikk, dolgozat, amelyeket az Akadémián olvasott fel, részben pedig megjelentette az Akadémiai Értesítőben.

1857-ben az Akadémia elutasította Szócsintánát. E mű nagy igyekezettel hirdette a szóalkotás legkönnyebb és leggazdagabb módját, a ragos szavaknak képzőkkel való ellátását. Legjobb barátainak egyike, Toldy Ferenc utasította el a Bugát által javasolt szóalkotási forrásokat, amelyek Toldy szerint ellenkeznek a magyar nyelv törvényeivel, így elfogadhatatlanok.

Bugát akaraterejét bizonyítja, hogy 1860-ban ismét elvállalta a Természettudományi Társaság elnökségét. Az 1860-as évek elején megpróbálták visszacsábítani az orvosi közéletbe, de 1864-ben még – betegségére hivatkozva – a Természettudományi Társaság elnökségéről is lemondott. Visszavonulása előtt nemeslelkűen 2 000 forintos alapítványt tett. Gyötrő betegsége ellenére nyolc csángó gyermek nevelését vállalta saját költségén, hogy hazájának „megmentsé” őket. 1865. július 9-én halt meg.

Részlet Bugát Pál Szócsintánának kéziratából

IRODALOM

- Apatzai Tsere Janos 1653. *Magyar Encyclopaedia*. Ultrajecti, Ex Officinâ Joannis à Waesberge.
- Bán Imre 1958. *Apáczai Csere János*. Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete, Budapest.
- Bañcerowski Janusz 2003. A szaknyelvek szerepe a civilizációs fejlődésben. *Ny.* 127: 277–82.
- Bárzsi Géza 1963. *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Bárdos Remig 1896. *A magyar nyelvűtörvények története*. Esztergom.
- Becskereki Váradi Szabó György 1698–1703. Medicusi és borbélyi mesterség. In: Hoffmann (szerk.) 1989: 341–434.
- Benkő Loránd (Hrsg.) 1993–1994. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*. Akademisches Verlag.
- Benkő Loránd (szerk.) 1967, 1970, 1976. *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára* (TESz.) I., II., III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd 1975. Apáczai Csere János és a magyar nyelv. *MNy.* LXXI: 385–397.
- Berrár Jolán–Károly Sándor 1984. *Régi magyar glosszárium*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Besztszj. = Besztercei szójegyzék. 1935 k. Kiadva: Finály Henrik, *A besztercei szószerzet*. Budapest, 1892.
- Brencsán János 1983. *Új orvosi szótár*. Orvosi kifejezések magyarázata. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Büky Béla 1988. A legősibb nyelvi rétegekre visszanyúló orvosi szavaink. In: Kiss Jenő–Szűcs László (szerk.): *A magyar nyelv rétegződése*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 231–5.
- Cal. = Ambrosii Calepini Dictionarivm decem lingvarvm. Leydvni, 1585. Kiadva: *Calepinus latin-magyar szótára* 1585-ből. Sajtó alá rendezte Melich János. Budapest, 1912.
- Comenius, Johannes Amos. 1669. *Orbis sensualium pictus*. A' Látható Világ. Nürnberg.
- Comenius, Johannes Amos. 1675. *Orbis sensualium pictus*. A' Látható Világ. Brassó.
- Comenius, Johannes Amos. 1685. *Orbis sensualium pictus*. A' Látható Világ. Lőcse.
- Deme László 1960. Apáczai Csere János nyelvhasználatáról. *MNy.* LVI: 21–31.
- EW Ung. L. Benkő Loránd (Hrsg.) 1993–1994.
- Erdélyi magyar szótörténeti tár*. Akadémiai Kiadó–Erdélyi Múzeum-egyesület. Budapest, Kolozsvár.
- Fábián Pál 1993a. Nyelvfejlődés és nyelvfejlés. In: Fábián Pál (szerk.): *Nyelvművelés*. Kézirat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Fábián Pál 1993b. Szaknyelvi helyesírási szabályzataink mérlege. *MNy.* 117: 505–9.
- Geréb György 1959. *Comenius, Johannes Amos: Orbis sensualium pictus*. A' Látható Világ. Az 1669-ben megjelent háromnyelvű kiadás magyar szövege alapján készült, az eredeti fametszetekkel közzétett, bevezetésekkel és jegyzetekkel ellátott kiadás. Magyar Helikon.
- Hoffmann Gizella (szerk.) 1989. *Medicusi és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosok könyve Radvánszky Béla gyűjtéséből*. Kiadja a József Attila Tudományegyetem I. Sz. Irodalomtörténeti Tanszéke az MTA Irodalomtudományi Intézetének támogatásával, Budapest-Szeged, 1989.
- Issekutz 1959. *Gyógyszertan és gyógyítás II*. Medicina Könyvkiadó, Budapest.
- Keszler Borbála 2003. Állatnévi eredetű betegségek a XVII. század elejéig. In: Hajdú Mihály és Keszler Borbála (szerk.): *Köszöntőkönyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 76–9.
- Lóránd Klára 1979. Adalékok a fene és az íz nevű betegségek kapcsolatához. *Orvostörténeti Közlemények* 11–12: 161–78.
- Dr. Magyary-Kossa Gyula 1929. *Magyar orvosi emlékek I–II*. Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Budapest.
- Máriássy János 1614–1635 k. Egy néhány rendbeli főorvosságok és más orvosságok In: Hoffmann (szerk.) 1989: 53–75.
- Medicinae Variae 1603 k. Melius Péter Herbáriumához kötött recipék. In: Hoffmann Gizella (szerk.) 1989: 12–52.
- Megpróbált dolgok. 1607–1758. In: Hoffmann (szerk.) 1989: 497–501.
- Mel.: Herb. = Melius Juhász Péter, *Herbarium*. Kolozsvár, 1558, de I. még Szabó T. Attila (szerk.): Melius Péter Herbarium. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979.
- Mel.: Herb. rec. = Medicinae Variae. Melius Juhász Péter Herbáriumához kötött recipék. 1603 k. In: Hoffmann Ilona (szerk.) 1989.
- Murm. = Lexicon Joannis Murellii... Krakko, 1533. Kiadva: *A Murellius-féle latin-magyar szójegyzék* 1533-ból. Közzétette Szamota István. Budapest, 1896.
- Miskóltzy Ferentz 1742. *Manuale chirurgicum Avagy Chirurgiai úti-társ*. Győr.
- Müller Vilmos 1903. *Orvosi magyar nyelv, orvosi magyar nemzeti irodalom*. Melléklet a Budapesti Orvosi Újság 22. számához.
- Nemeskürty István (szerk.) 1980. *Heltai Gáspár és Barnemisza Péter művei*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Pápai Páriz Ferenc 1690. *Pax Corporis*. Kolozsvár. – Az idézetek az 1747-es kiadásból valók.
- PestiN. = Pesti Gábor, *Nomenclatura sex lingvarvm...* Bécs, 1538. Kiadta: Erdődi János és Molnár József. Budapest, 1975. (Fontes 2.)
- Révay István 1662/1693. Próbálós bizonyos orvosságok. In: Hoffmann (szerk.) 1989: 267–94.
- Simai Ödön 1908. Nyelvújítók a XVII. század közepén. *MNy.* IV: 12–9, 108–14.
- Simai Ödön 1911. Csúzy Zsigmond szavai I. *Ny.* 40: 308–15.
- Simonyi Zsigmond 1889. A magyar nyelvújítás történetéhez. *AkNyÉrt.* XIV/8: 1–27. Franklin.
- Simonyi Zsigmond 1905. *A magyar nyelv*. Athenaeum, Budapest.
- Szabó T. Attila, később Szabó T. Attila és mts.(szerk.): Erdélyi magyar szótörténeti tár. I—XI. (Sorozat.) 1975–2002.
- Szathmári István 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szemere Gyula. *Az akadémiai helyesírás története 1832-től 1954-ig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974.
- Szenczi Molnár Albert 1604. *Dictionarivm Latino-vngaricum*. [2. rész:] Dictionarivm Vngarico-Latinvm. Nürnberg.
- Szentgyörgyi János 1619 e. Testi orvosságok könyve. In: Hoffmann (szerk.) 1989: 173–210.
- Szigeti József (sajtó alá rendezésével és bevezetőjével) 1977. *Apáczai Csere János: Magyar Encyclopaedia*. Kriterion Könyvkiadó, Budapest, 1977.
- SziksZF. = Szikszai Fabricius Balázs, *Nomenclatura Dictionarium Latino vngaricum*. Debrecen, 1590. Kiadta: Melich János: *Szikszai Fabricius Balázs latin-magyar szójegyzéke*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1906.
- Szily Kálmán 1898. Apáczai encyclopaediája matematikai és physikai szempontból. In: *Adalékok a magyar nyelv és irodalom történetéhez*. Budapest, Hornyánszky Viktor kiadása.
- Szöke Péter 1982. *A zene eredete és három világa*. Magvető Kiadó, Budapest.
- TE Sz. L. Benkő Lorand (szerk.) 1967, 1970, 1976.
- Tolnai Vilmos 1929. *A nyelvújítás*. MTA, Budapest.
- Török János 1619 e. Orvosságok. Lovak orvoslása. In: Hoffmann (szerk.) 1989: 77–172.
- Újhelyi István 1677. Orvosságok könyv Apafi Anna számára. In: Hoffmann (szerk.) 1989: 295–334.
- Váradi Vásárhelyi István 1663 k. Kis patika. In: Hoffmann (szerk.) 1989: 211–25.
- Varjas Béla (kiad.) 1943. *XVI. századi magyar orvosi könyv*. Sárkány Nyomda, Kolozsvár.

A MAGYAR ORVOSI NYELV TÖRTÉNETE: KEZDETE, HELYZETE XVI. SZÁZADBAN

A magyar orvosi nyelv tanulmányozásának forrásai (szójegyzetek, szótárak, füveskönyvek, recipék [egy-egy példa]); a magyar orvosi nyelv a XVI. században; az első tudományos igényű magyar orvosi könyv; a régi orvosi szókincs szavai.

A MAGYAR ORVOSI NYELV TÖRTÉNETE: TUDATOS SZÓALKOTÁS A XVII. SZÁZADBAN

A tudatos szóalkotás indítékai, a tudományok nyelvének magyarítása; jelesebb nyelvművelők a XVII. században: Szenczi Molnár Albert, Apáczai Csere János, Comenius Amos, Pápai Páriz Ferenc, Rácz Sámuel (munkásságuk jelentősége, egy-egy fontosabb munkájuk).

A MAGYAR ORVOSI NYELV TÖRTÉNETE: XVIII–XIX. SZÁZAD

A nyelvújítás (előzménye, kezdete [Bessenyei György], eredményei); a Magyar Tudós Társaság; Bugát Pál jelentősége, fontosabb munkái; a nyelvújítás utáni nyelvművelés.